

Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

5
2020

СЕНТЯБРЬ – ОКТЯБРЬ

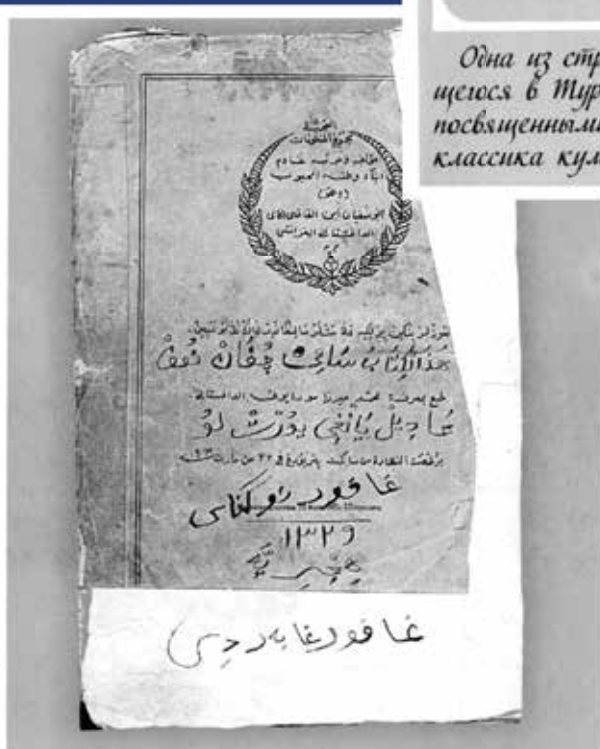

Работа выдающегося венгерского тюрколога, ориенталиста Ю. Немета, в которой впервые (1912 г.) опубликованы в Европе стихи И. Казака в оригинале и в переводах на немецкий язык

Одна из страниц журнала "YESEVI", издающегося в Турции (СТАМБУЛ), с материалами, посвященными 165-летию юбилею (1995 г.) классика кумыкской литературы И. Казака

Обложка книги Абусупхана Акасева с произведениями И. Казака. (1903 г.)

Тантолпан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:
Министерство
информатизации, связи
и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа
Издается с 20 августа
1917 года

5
2020

сентябрь – октябрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов "Соколенок"
и "Литературный Дагестан"

БУ НОМЕРДЕ:

Йырчы Къазакъны 190
йыллыгына

ПОЭЗИЯ

Й.Къазакъ. *Шиърулар* 3

АДАБИЯТ АХТАРЫВ

А.Абдуллатипов. Йырчы Къазакъны
тарихде белгили болгъан адамлагъа
багъышлангъан асарлары 12

С.Алиев. Йырчы Къазакъны
яшавундан гелеген бек ажайып аят
хабарлар 40

З.Акавов. Йырчы Къазакъ булан
Магъаммат апенди Османов:
къурдашлыкъны, пикру бирликни
сёнмес юлдузлары 72

М. Гюсейнов. Йырчы Къазакъ –
къумукъ къысмат 91

Баш редактор
М.М. Агъматов
тел. 67 – 16 – 31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67 – 18 – 89
supiyanat5888@mail.ru

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Гьусейнов
А. Жачаев
Гь. Оразев
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67 – 18 – 75
редакторлар – 67 – 18 – 89

ТАНГЧОЛПАН №5
на кумыкском языке
сентябрь – октябрь

Электронный адрес редакции: *litdag@mail.ru*

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г. выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография:
ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

Тангчолпан №5 2020
На кумыкском языке

Печать офсетная.
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.
Усл. печ. л. 8,4. Уч. изд. л. 8,7.

Выход в свет 17.10.2020 г.
Тираж 669 экз. Заказ № 763.

Редакция и издатель:
Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Цена свободная.

Жыргы Къазакъны 190 йыллыгына

БАРЫ ДА ЗАТ БАР КЪАЗАКЪНЫ ЭСИНДЕ...

Гъайт уланлар, гъакъ юрекден язаман,
Намарт шавхал макътанадыр жыйында –
Къазакъ магъа кант эте деп кыйында,
Билсин, мени бар ичимде инсабым,
Оъзю булан битмеген гъакъ-гъисабым.
Бары да зат бар Къазакъны эсинде,
Агълары да халкъ тѣлейген ясакъны,
Гѣзьяшлар да бар – эсинден таймагъан
Къызьяшлагъа шавхал къургъан тузакъны –
Чакъсыз оылген уланлагъа къазылгъан
Къабурлар да бар эсинде Къазакъны.

АЙ ТУВАР АРШНЫ ЯРЫП

Ай тувар аршны ярып,
Гюн чыгъар дюнъяны алып.
Дюнъя малы дюнъягъа,
Гетейим сени де алып.
Сени де алып гетейим,
Булутдан уый этейим.

Булут уыюм бузулуп,
Тюшюп гетсем не этейим?
Булутлар бюркев бизге,
Гел, гетейик ерлеге.
Сендейлеге дос болмакъ –
Уллу насип эрлеге.

ГЮЛЛЕЙГЕНЛЕР КѢП БОЛГЪАН

Гюйдюрмесин, рагъму эт,
Гѣзьяш тѣкмей гюллеге!
Тюпден ойтме, оърден ойт,

Болардай мен гѣрмеге.
Аз-маз кепсизликлени
Вѣре, алма къулакъгъа!

Очарлардан оѳтмей бар,
Барагъанда булакъгъа!
Гюллейгенлер кѳп болгъан,

Вѳре, хантав къалмай бар,
Досунга сен тарыкъсан,
Къурдашларынг алмай бар!

ЯМУЧУНГНУ БАВУ УЗУН

Тав тѳбюнде таримен,
Янгур ѳкъгъа саримен.
Ямучунгну бавуман,
Юрегингни явуман.

Ямучунгну баву узун,
Чѳюйге неге илмейсен?
Сен мени сѳе бусанг,
Бизге неге гелмейсен?

Мен сизге гелир эдим,
Итигиз къайыр, хаба.
Хапса да гелир эдим,
Атанг балта алып чаба.

Тавланы Маскевюнде.
Тав артында тавдаман.
Типлисте бугъавлуман,
Бир сени учун давдаман.

Тав артында тав болур,
Янгур явса, хав болур.
Дос гюйдюрген сав болмас,
От гюйдюрген сав болур.

Сѳюйген ким, сѳюйдюрген ким,
Айрылгъанлар къайда ѳкъ?
От тѳшген тавлар йимик,
Ялласакъ да пайда ѳкъ.

От тѳшмей, оъртен тѳшген,
Эрпели тавлар гѳйген.

Савгъаты ѳкъ, саламы,
Шулай боламы сѳюйген?

Къаршы алдымда, къарасам,
Эрпелини тавлары...
От тѳшмей ирип бара,
Юрегимни явлары.

Тар тыгъырыкъ,
тар сокъмакъ,
Тартмайсан билегимден...
Тамурлангъан терекдей
Таймайсан юрегимден.

Мен сени сѳюйген эдим,
Жаныма ярагъангъа.
Хум уърюлюп, таш явсун,
Оъзгеге къарагъангъа.

Сени де ананг, мени де
Кѳрюкге элтсин чарасын.
Сѳюймейгенлер буза экен
Сѳюйгенлени арасын.

Уълкеден айлангъангъа
Уългю табулмай къалмас.
Ойлашмай этген ишге
Бармакъ хабулмай къалмас.

Анай десем ананай,
Бу болду нече-нече...
Иманынгдан айрылгъыр,
Менден айрылгъан гече.

ТАКЪМАКЪ ЙЫР

Поэма

Къольявлугъум бар эди,
Къолну кйрин ала эди,
Сыныкыгъан яш юреклер –
Ону булан ял эди.

Къольявлугъум къуш йимик,
Чыты чйрик – бош йимик,
Сёнгюрню сыйы батгъан –
Сувгъа суюдюмташ йимик.

Сувгъа суюдюмташ не этмей?
Ай айланып – йыл гетмей.
Тозулгъан тюмен явлукъ,
Тюрленгир жумасы оьтмей.

Жумасы оьтмей тюрленгир,
Чум терекдей бюрленгир,
Сютден де аривмен деп,
Макътанадыр черленгир.

Сурайыл бойлу, гюл сойлу,
Сютден арив акъ къашыкъ.
Энни бир явлукъ тюшген
Бираз сёгюлдю гъашыкъ.

Сёгюлдю гъашыкъ, сёнгюр,
Сёгюлмес сабур гёнгюл.
Эсгермей эсимни алды,
Эсги явлукъдай дёнгюр.

Дёнмесми эсги явлукъ,
Къаврама кюлте бавлукъ?
Гече – бир, гюндюз – эки
Терге, дев перинг савлукъ.

Тергевсюз дев перингден,
Тенглинг тутсун черингден.
Алдынгы къольявлугъум
Сёгюлген бир еринден.

Ел тилли, сув гёнгюллю
Ер-еринден сёгюлдю.

Ичи толгъан ашыгъым,
Бары ерге тёгюлдю.

Ашыгъым алчалы эди,
Чикли, бёклю, тавлу эди,
Явлугъум тюшюмлю эди,
Бир еринден авлу эди.

Авлу эди эгер йимик,
Гъар дертим тёгер йимик.
Энни бир явлукъ тюшген
Харч тюпге егер йимик.

Бираз тутулгъан явлукъ,
Онча тюгюл алдавлукъ.
Язбашны яйы сенсен,
Билсенг, дев перинг савлукъ.

Язбашны гёнгю яйда,
Яйныки, алла, къайда?!
Язбашыдай яй да ёкъ,
Деген булан пайда ёкъ.

Не пайда деген булан,
Тюшмесе сен савлукъгъа.
Киседен гюлню тёгюп,
Хор болдукъ къольявлукъгъа.

Къольявлукъ къоллу, санлы,
Юреги юз-минг хыяллы.
Яй янгурсуз, къыш къарсыз –
Ким болсун язбаш жанлы?

Яй, язбаш жанлыман деп,
Белим чечдирди бекден.
Къанатлы къаракъушдай
Энни учуп юрой кёкден.

Хынжал такъдым къылавлу,
Къамучум къуш ялавлу,
Къачан таркъалыр экен
Кёкюреклер талавлу?..

Талавлу кёкюреклер,
Дертден толгъан юреклер.
Бурунгу сонар да ёкъ,
Этсек де не гереклер.

Ёлунг бир-минг юрегинг,
Билдим менден арегинг.
Оъзюнг мунда болсанг да, –
Алла, къайда герегинг...

Герегинг гелмес бу янгъа,
Халбат тюшмес аянгъа.
Бир сёзюмню эки этмен,
Тюшсем уллу зиянгъа.

Уллу зиянгъа тюшмей,
Оъктемлер оюн тапмас.
Кёкден-ерден ойлашып,
Дюньяны кююн тапмас.

Дюньялар айланмаймы
Дёгерек этген чар йимик?
Бек англайсан айтгъанны,
Уъч къулагъынг бар йимик.

Янгурдай явмасанг да,
Кёкюрединг кёк йимик,
Майдай ягъылып гелсем,
Сен гёрмединг тюк йимик.

Гёрмединг, гёзден къарап,
Билмединг, гёнгюм сорап.
Бугюн басгъан бойнумдан
Хыйлы хор, мысхыл, харап.

Не гереклер этсек де,
Алдынгуыдай гёз де ёкъ,
Чархыма сингер йимик,
Жангъа йылы сёз де ёкъ.

Сёз сёйлеп самаркъавун,
Эп булан табуп бавун,

Барып бавуна гирсем,
Элlege сала къувун.

Къувун сала элlege, –
Къуршап къала бузгъандай.
Аягъынг булан къолунг
Алтын булан созгъандай.

Гюмюш йимик къолларынг,
Алтындай аякъларынг,
Энглеринг алма йимик,
Къардан акъ яякъларынг.

Яякъларынг къар йимик,
Энглеринг алма йимик.
Авзунгдан чыкъгъан сёзюнг
Татувлу долма йимик.

Долма этер япыракъдан,
Жан сыйлы опуракъдан,
Жанны сенден аривю,
Яралмас топуракъдан.

Хыйлы хор, мысхыл, харап
Бойнумдан басгъан, таймай,
Болур-болмас ишlege
Инандым эсим жыймай.

Эсим жыймай иш гёрдюм,
Уав чакъда тюш гёрдюм.
Бал бюркюп, бармакъ хап-
дым,
Немкъорай бир дос тапдым.

Бир дос тапдым немкъорай,
Юлдуз, гюзгю, гюн чырай:
Къушлукъдан тюш болгъунча
Минг тилли – негер ярай?!

Къушлукъ чакъда
бал бердинг,
Тюш болгъунча къалсын деп.
Тюшден сонг закъум бердинг,
Гъакъ башымдан алсын деп.

ТЕРЕКЛЕНИ ЧАЙКЪАЛМАГЪЫ ЕЛДЕНДИР

Тереклени чайкъалмагъы елдендир.
Бийлени бир бий болмагъы элдендир.
Бийлени бир бий болмагъы не болсун,
Оьзденине сюйген кызын бермесе.
Оьзденлени оьзденлиги не болсун,
Ол бийини къаршы алдында оьлмесе.

АНАЛАНЫ КЪЫРКЪ ТАМУРУ – КЪЫРКЪ ЖАНЫ

Аналаны къыркъ тамуру – къыркъ жаны,
Эммекли отуз тогъузу
Балаларын аявламакъ учун,
Бириси – осаллыкъгъа башын сатгъангъа –
Налат бермек учун!

ОСАЛЛАР ОЪКТЕМ СЪЙЛЕР ПУЛУНДАН

Сабанлыкълар тюбю сари саз,
Саргъайып эрлер гирер тюбюне.
Сабурлар сонгун ойлашып,
Сен-мен десе, осал гирер кебине.
Ол осаллар онглу, терсли болса да,
Очар ташны эркин бийлеп алса да,
Ойболатлар бир-бирине урулса,
Ою бирден гелип къалыр эсине.
Осаллар оьктем сѳйлер пулундан,
Чайкъалыр, тюз юрюмес ѳлундан.
Оьзлени зат да гелмес къолундан.
Селпинип эркек чыгъып тебине,
Батырланы бири де таман тюгюлмю
Осалланы кѳбюне!

ДЮНЬЯЛАР БАШГЪА БОЛСА СЮЕБИЗ

Айт чы, Къазакъ, эшитгенинг, гѳргенинг!
Эшитгеним айтсам, бийим, ялгъандыр.
Гѳргенлерим сагъа, бийим, мен айтсам,
Герзели деген, герти, бийим, эл де бар.
Герзелиге гюндюз гирмес эр де бар.
Герзелиде нече оьктем эр де бар.
Герзели деген шо элде
Ябушгъанлыкъ тала деген ер де бар.

Шо талада бугъавлангъан атлар бар,
Шо атланы сакълап ятгъан нарт да бар.
Гече барып бугъавларын уьздюрюп,
Шо атланы алып гелген эрлер бар.
Анасы оьлгюр, шо эрлеге малсыз деп,
Шу дюньяда къыз бермейген ер де бар.
Къыйын гелсин къысгъа аякълы къызлагъа,
Малы бар деп, бир къызбайны сюеген,
Байгъа барып дарай-дурай гиеген.
Эренлени барын бирдей гьереген,
Шу ишлеге, мени бийим, янабыз да, гюебиз,
Дюньялар башгъа болса сюебиз:
Тот басгъан савутланы сыйпама,
Асырагъан хынжалланы кынама,
Яхшы эркекни явгъа салып сынама.
Ягъалашып явлар гелген гюнлерде.
Къзакъ эрдей шо къызбайлар чыдармы?
Къзакъ, Къзакъ дегенде, бийим.
Явлардан бет къачыргъан тюгюлбюз,
Ананг оьлгюр, онглу Татар Къзакъбыз.
Таш чартлатгъан елдей болуп елигип,
Ярлылыкдан минип чыкыгъан арыкъны
Шо байланы карасына матарбыз,
Ол байланы гоган гьзлю аривюн,
Аллагъ берсе, генг къучакълап ятарбыз.

МЕН КЪАЗАКЪМАН, КЪАЗАКЪМАН

Мен Къзакъман, Къзакъман,
Дагъыстанлы Къзакъман.
Тавлар булан тюзлеге
Алты ай ёл узакъман.
Тенгириден гелген язывгъа
Темирлерден ясап къакъгъан къязыкъман.
Темирлейин къатты дерт ютуп,
Тюлюбюз тунукъ...
Янгырмай, бюркев гетсе языкъман.
Тюлюбюзде туман бюркев ёл бара,
Денгизлейин дерт таркъалмай тул бара.
Денгизлейин дерт таркъалмас ёллардан
Къысас къопгъан халкъ бара.
Башыбызгъа таймас къысас къопгъан сонг,
Не этерибиз билмей, къыйын гъалыбыз...
Гьнгюрешип сьз де айтсакъ,
Гьзюбюзден къан булан яш ал бара.
Гьзлеринден бюлдюр-бюлдюр яш салып,
Дос-къардашлар сама этсин къайгъыбыз,
Гъакъдан мадат тилей туруп ялбара.

САЛАМ КАГЪЫЗ

Бизден салам болсун Абдулманапгъа,
Ибрагъимге, Темирболатгъа,
Магъамматгъа, Ирагъматгъа,
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Салам болсун Абдуллагъа, Абулавгъа,
Борагъангъа, Мутавгъа, Къазиявгъа,
Жангишиге, Жанатгъа, Ибравгъа –
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Бизден салам болсун Абдулгъалимге,
Байрамгъа, Къурбангъа, Абдулалимге,
Мамалакъгъа, Мамайгъа, Абдулкеримге –
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Салам болсун Иман Алиге,
Элмурзагъа, Хорасангъа, Валиге,
Жумла жамиатгъа, элге, къадиге –
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Бизден салам болсун Бамадалиге,
Чопалавгъа, Шыхавгъа, Шихалиге,
Чавуч Баймурзагъа, Муртазалиге –
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Бизден салам болсун Алисолтангъа,
Къадар Эселдерге, Абдурагъмангъа,
Бай Бамматкъазиге, агъай Шагъмангъа –
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Салам болсун Халилге, Хасболатгъа,
Адинангъа, Баширге, Байболатгъа,
Иражапгъа, Ихласгъа, Гъамзатгъа –
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Бизден салам болсун Гъажи Мамагъа,
Жан Инсапханымгъа, Къайтул Къамавгъа,

Будун, оху шуну жумла-жумагъа –
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Салам болсун Будайгъа, Борагъангъа,
Охугъангъа, шу тюркге къарагъангъа, –
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

Бизден саламлар болсун кюллю умматгъа,
Гъашымгъа, Муратгъа,
Гъасан-Бамматгъа.

Къазакъ таман къылды тюркюн
Гъамматгъа –
Сарынчы Саадугъа, Йырчы Мутагъа
Жан агъалар, сизге дуа аманат.

ГЪЕЙ, УЛАНЛАР, ОБМЮРЮГЮЗ ОНГ ГЕТСИН

Гъей, уланлар, обмюрюгюз онг гетсин,
Ойнай-кюлей, гезмеде гезел гюн гетсин.
Сизин йимик къурдашлардан айрылып,
Биздей гюню де туман-мунг гетсин.
Энни бизге гюнлер къайда тумансыз,
Оълсек къыйын шу гавурну къолунда
Садагъагъыз, ай агъалар, къурбансыз.
Шат этмежек ит гавурлар жанланы,
Шабагъатлы Шавхал бийден пурмансыз.
Шавхал бийим, хас юрегинг хырс этип.
Ачувландынг, неге булай чалмандынг.
Гелдик къайтып, гетдик буса терс этип,
Тюртюп-согъуп неге салдынг терс ёлгъа,
Гёзюбюзге гюл авлакъны гёрсетип?
Гюл авлакълар кюлю буса ярмы экен,
Кюр уланлар кюлей туруп бармы экен?
Атабайны айы-йылы ёллу, – деп,
Тенгирлерден тезден гетмес зармы экен?..
Тыгъырыкъдан тенг гезесин ченглилер –
Чепгени чергес, бичими йырыкъ енглилер.
Тенгли уланлар шу йырланы айтгъанда –
Тынглап, гёзьяш салсын гезел энглилер.

ДЮНЬЯНЫ КЪЫЗБАЙ БИЙЛЕР КЪУРШАГЪАН...

Бу дюньялар дюнья деме дюньямы,
Бу дюньялар биз айтагъан кюйдеми,
Бу дюньялар чюй-чююнден бошагъан,
Бу дюньяны къызбай бийлер къуршагъан,
Бу дюньялар терс-терсине айлангъан,

Мисгинлени буту-кьо́лу байлангъан.
Орамланы гесип этген чали бар,
Яшамагъа кыйын заман гъали бар!

ЭР УЛАНЛАР НАМУС САЛМАЙ ЮРЕКГЕ...

Къумукълар, вая дослар, къумукълар,
Вая гейлер, ойгъа дёнюп – тунукълар...
Тунукълукъ тунгса, дерт кылыр,
Денгизлер чаймас йимик ол хужу,
Вая гейлер,
Дериядай чайкылышса не болур?
Шайлы уланлар темтиретер,
Эрни темир кызыгъын...
Шайсызлары пысар...
Излер гюнлюк азыгъын.
Вая гейлер,
Эр уланлар намус салмай юрекге,
Къудратлы кыуват гелмес билекге.

БИР ГЕНЕНИП СЫРЛАР ЧЕЧИП ОЛТУРМАЙ...

Гюнлер сайын гюнгюрт бола оюбуз,
Йыллар сайын тюшге айлана тюлюбюз,
Бир гененип сырлар чечип олтурмай
Оьтерми экен шулай оьмюр боюбуз!
Гюнлерибиз гетерми экен дерт булан,
Билеклеге бугъав салгъан керт булан?
Шолай оьтсе гележекде дослагъа
Билмеймен, кыарарбыз не бет булан?
Налбагъындан кыыргъа чыкмай агъыбыз,
Яравсузлар хорлай намус-ягъыбыз.
Къайсыгъызгъа гелип арзлар этейик?
Ичмейли ичлер толгъан дерт-талав,
Бугъавлангъан ягъ-намусгъа не этейик,
Минг абатдан авур бола бир абат,
Ёллар йыракъ, шондан нечик оьтейик?!
Гъали энни айтмасынлар савдур деп
Биздейлеге барып савлай гёмюлген...
Гъай аман, деген булан не пайда,
Ургъан булан савут оьтмей гюбеден.

Абдулкъадир АБДУЛЛАТИПОВ,
филология илмуланы доктору

ЙЫРЧЫ КЪАЗАКЪНЫ ТАРИХДЕ БЕЛГИЛИ БОЛГЪАН АДАМЛАГЪА БАГЪЫШЛАНГЪАН АСАРЛАРЫ

Бу асарланы бизин учун уллу тарихи маънасы бар.

Йырчы Къазакъны оъзюню замандашы, белгили уллу шаирибиз ва алимибиз Магъаммат апенди Османов булан бек ювукъ, бавурлу дослукъ аралыкълары болгъан. Й. Къазакъ уллу гъюрмет булан янаша туруп, огъар багъышлангъан йырында «Гъюрметинг, абурунг артыкъ бий-хандан» деп, ону «язывдай суюкюмлю сёзюн» эсгере. Магъаммат апенди буса Къазакъны зор къудратлы пагъмусуна уллу тергев берип, оъзюню Петербургда 1883-йылда чыкъгъан «Ногайские и кумыкские тексты» деген китабында шаирни йигирмадан да артыкъ гиччи ва уллу асарларын ерлешдирип, гележек наслулагъа тюгесмейген савгъат къойгъан.

Гертиденде, Й. Къазакъны асарларын маъна ва чеберлик якъдан алгъан заманда, о тюпсюз терен, учсуз, къырыйсыз бир толкъунлу уллу денгиз. Ол оъзюню илгъамын анадаш халкъ йырларындан, сарынларындан, айтывларындан ва олай оъзге асарларындан ала туруп, сонг тюрк дюньясыны уллу усталыкъ, чеберлик булан яратылгъан оътесиз бай адабият къайдалары булан да ругълангъан. Инг башлап Къазакъны йырлары бизин къазакъ, ойлу йырлагъа ювукълугъун эсгерме тюше. О гъакъда бизин белгили адабият ахтарывчубуз Камил Султанов да оъ заманында яза гелген. Ону айтывуна гёре, Къазакъны йырларын къазакъ йырлардан айырма бек къыйын. Къазакъны бир-бир асарлары къазакъ йырланы йимик халкъ йырлары болуп къалгъандыр. Бу масъалагъа байлавлу хас ахтарывлар юрютсе, пайдалы болур эди.

Бирдагъы якъдан Къазакъ арап поэзияны шаирлик къайдаларындан да пайдалангъан. Халкъ йырланы, сарынланы, такъмакъланы къайдасы булан янаша адабият къайдаларын, къошма оълчевню, макътав, алгъыш йырланы-панегириклени ва оълген адамгъа багъышлангъан эсделик шиъруланы – марсияланы, эпитафияланы да къайдаларын къоллагъан. М. Османов оъзюню китабында орус терминлени къоллагъан саялы, биз де шоланы къоллайбыз.

М. А. Османовну китабында ногъайланы уллу эпос ва къазакъ йырларын-дан, айтывлары ва аталар сёзлеринден къайры, къумукъланы да къыркъдан ар-тыкъ къазакъ йырлары эки юзден артыкъ айтывлары ва аталар сёзлери булан янаша Й. Къазакъны ва объю М. А. Османовну кёп санавда шиърулары ва по-эмалары ерлешген.

Аты эсгерилген сыйлы китапда Й. Къазакъны тарихде белгили болгъ-ан адамлагъа багъышлангъан алгъыш, макътав йырлары: «Панегирик Умару Эфенди Османову» (137–139 бетлер), «Панегирик Магомеду Эфенди Османову» (?), «Панегирик помещику, замечательному сельскому хозяину Ших-Мурзе Аджиматову» (139–142 б.) деп асарланы атлары орусча геле. Шо меселде ону Абумуслим шавхалгъа ва Хасай Уцумиевге багъышлангъан эсделик йырлары, марсиялары – эпитафиялар да геле: «На смерть Абумуслим хан шамхала» (136–127 б.), «На смерть Хасая Уцмиева» деп.

Й. Къазакъ Х. Уцумиевге уч эпитафия язгъан. Оланы биринчиси менде ёкъ, китапны 132–134 бетлеринде экинчиси ва 134–136 бетлеринде учюнчюсю ер-лешдирилген.

Й. Къазакъны биз эсгерген асарларындан къайры биз шо китапда шаир-ни «Такъмакъ йырын», къазакъ йырланы арасында «Гъакъыллы эсин ютмас» (158–159 б.), «Эренлер деген булан эр болмас» (157 б.), «Чабувулар алды къ-ылычлы» (150–151 б.), «Къарагъайлар бою къакъ элме» (151 б.), «Къараланы къаршы алдында ятса да» (153 б.) деген йырлары ерлешдирилген. Булардан къ-айры да китапда Къазакъныки деп айтма ярайгъан объге йырлар да ёкъ тюгюл.

М. Османовну китабыны микролентге алынгъан копиясы бизин къолубузда болса да, ону салып охуп болагъан аппарат – фильмоскоп ёкъгъа гёре, биз бер-ген маълуматлар толу тюгюл. Биз береген маълуматланы да мундан кёп йыллар алда Москвада о заман Ленинни атындагъы библиотекада илму ёлунда дола-нып айланагъанда топлагъан эдик.

Гъали энни биз Къазакъны панегириклерине ва эпитафияларына гёз къара-тайыкъ. «Панегирик Умару Эфенди Османову» деген йырны къумукъча аты «Яхсайланы яйнап чыкъгъан булагъы» бу асарда Къазакъ С.-Петербургда пача-ны конвой ротасыны къадиси Магъаммат апендини атасы Умар апендиге макъ-тавлар эте туруп, ону ярлылагъа этеген кёмеклерин, яхшы ишлерин эсгере туруп

«Ярлыланы ярыкъ берген чырагъы,

Ачыкъгъанланы уьнем азыгъы,

Сувсагъанланы сувукъ булагъы,

Дертленгенлени таркъаны», – дей.

Сонг шаир объюню игити «обзден улан болса да», девлетлилер булан да барышып, биналар ишлетип, аслам мал да жыйып, тах ясатып, хан уллудай олтургъанын айта. Сонг шаир Умар апендини гъакъыллылыгъын айта туруп, Къазакъ «Гъакъыллары... тавдай толкъунлум,

Толкънулу денгизлердей гъакъыллым», – деп,

ону «Гъакъыллылар булан генгleshгенин,

Генераллар булан тенгleshгенин» айта.

Сонг Къазакъ объюню игити къонакълагъа уллу гъюрмет этип, геч гелсе де «ашавуна асил къушлар сойдурдунг», «абдырагъан адамлагъа ёл бердинг» дей.

Ондан сонг шаир Умар апендини «абдырамас, адамас», осыллыкъгъа чыда-мас иниси Абдулланы гъакъында сёз юрюте. Ону намусгъа байлангъанын айта туруп, шаир

**«Чирелип гетсе, башын таямас,
Намусуна нюрдей жанын аямас.
Къапултундан кѣп яманлар урунса,
Къардай боюн къалынлагъа урмагъан,
Оълюрмен деп къаркъуп къолгъа бармагъан», – дей**

Бу сатырланы жанлы маънасы ёкъ тюгюл. Мычыгъышлар орус юртгъа гелип, бир къатынны малын, гъайванын талама урунгъанда, шонда къаршы болуп къалгъан Абдулла шоллагъа къаршы туруп, орус къатынны малын сакълагъан. Абдулланы шо гюнери гъакимлеге билинип, ону алтын медаль булан савгъатлагъан болгъан. Сонг Къазакъ Абдулланы «диван уйде олтуруп», «давчулагъа тынглап, гесген тѳресин», – дей. Ол судда ишлеген болма ярай.

Мундан сонг шаир агъа-инилени татывлу дослугъун айта туруп, Къазакъ Умар апендини Арасейге гетип Маскев пачагъа «тюз юрекден» къуллукъ этме башлагъанын, Петербургда апендилик этгенин айта. Ону Тенгириге къол гѳтерип, ялбарып, мурадына этгенин айта туруп, сонг оъзюню орнуна апендилик этме уланы Магъамматны къойгъанын эсгере.

«Панегирик Магомеду эфенди Османову», – деп ат салынып бериле китапдагъы огъар 1872-нчи йылда язгъан Къазакъны кагъызы. Асарда оланы оутесиз ювукъ, къурдашлыкъдан оътюп, сырдашлыкъгъа етишген аралыкълары сезиле. Шо саялы болма ярай, шаир кагъызны башында Уллу Аллагъдан – Солтан Каримден, Рабби Разакъдан кѳмек тилеп башлай оъзюню кагъызын. Ол Магъаммат апендини жамият арадагъы ерин айта туруп, «гъюрметинг, абурунг артыкъ бий-хандан», – дей, бу кагъызны Къазакъ Магъаммат апендини лап да ювукъ адамларыны (инилери Абдулланы, Абдурагъманы ва олай оъзгелени) тилевюне гѳре язгъанын айта.

Къазакъны кагъызы зор уллу пашман ва сагъынчлы ва къайгъылы гъиси булан къуршалып, Магъаммат апендини ата-анасын, бажилерин-къызардашларын ва оъзге къардашларын ва къурдашларын (Агъматны, Акъамны, Ачакъанны) эсгерип, олардан барындан да ва оъзю «мисгин Къазакъдан» мунгайып зар салам» йиберип, ол йыракъларда узакъ заман къалгъан саялы, оъзю эсгергенлени кюю ёкълугъун, пашманлыгъын айта туруп, шаир ювугъуна аврувдан, сыркъавдан сакъланмакъны ёрай.

Сонг Къазакъ Магъаммат апендини дос-къардашлары ону «язывдай сѳзюню», пасигълигин унутма болмай, даим эсгерегенин айта. Ата-ананы гъакъын, оланы гѳнгюн ойлама герекини айта туруп, «не этсенг етер аталаны гъакъы» деп, тез къайтмакъны тилей. Бу ерде автор дюньяны паналыгъын («дюнья фанидир, ахырат бакъы») айта.

Сонг шаир Магъаммат апендини ожагъындагъы гъалын суратлай туруп, онда болагъан увакъ лакъырны, ону бек сагъынгъан анасы атасыны къулагъын чайнайгъанын, атасы сабур турагъанын, бажилери де сагъынгъанын айта туруп, суратын йибергенни тилей.

Оъзюню кагъызыны ахырында буса Къазакъ Къумукъ элден хабар бере. Эгер Сибирден язгъан кагъызында шаир Къумукъ элни гъалы гъакъында айта туруп, «Атолулар оъзденлерин ташлагъан, къара къулгъа дѳндюрмек башлагъан» деген буса, сонгъу заманда элибизни азып, адамланы хасияты, къылыгъы бузулуп, дагъылып барагъанын, олар бютюнлей савдюгерге бакъгъанын, тюкенде, базарда, бавда къазанч булан машгъул болгъанын, ант этип сакъатны тюгюл деп сатагъанын айта туруп, беш шайы пайда учун атасын алдатагъа-

нын эсгере. Инсанлар бир-бирине яман хыялда, къастда экенин де айта туруп, досунг да гъарам къарасанг аста-аста», – дей. Эгер тюркчю Абдурагъман оъз заманында «Досгъа душман олмакъ, бу не тамаша» деп, гъайран къала болгъан буса, Къазакъ дослар да гъарам болгъанлыгъын ташдырып айта туруп,

«Тамаша заманлар тюрленген, апенди», – дей.

Юз элли йыллар алда язылгъан сатырлар бизин заманны намусун, ягъын тас этген, не писликни де юрютме тартынмайгъан, жиргенмейген адамны келпектин суратлагъан да йимик тюгюлмю? Къазакъ бизин заманда яшагъан болгъан буса, «Тамашадан да тамаша заманлар тюрленген апенди», – дер эди.

Гъажаматовланы (уллу атасы Гъажи Агъмат болма ярай) тухумундан чыкыгъан о замангъы белгили ер ессиге багъышлангъан Къазакъны алгъышлы йыр М. Османовну китабыны 139–142 бетлеринде «Помещику, замечательному сельскому хозяину Ших-Мурзе Аджиматову» деп бериле. Бу асар бизин заманда басмадан биринчилей чыгъа.

Бизин заманда биринчилей чыгъарылагъан шу йырда автор оъзюню игитини къылыкъларын, хасиятын макътай туруп, ол кёп пайдалы ишлер этип, Шаваларда шавхал-бийдей олтуруп, Шавхаллардай абур къазангъанын айта. Сонг Къазакъ Шихмурзаны Баймурза, Элмурза йимик тизив инилерине аркъа таягъанын эсгере.

Къазакъ оъзюню йырында Шихмурзаны ислам динден алда арапланы арасында чомартлыкъгъа аты айтылгъан Гъатам Таи булан тенгleshдире туруп, оъзюню игити ярлылагъа этген кёп ишлени айтып бере:

**«Чарасызланы алты санысан,
Амалсызланы азиз жанысан,
Харип булан хасарны
Къаялы тавлар йимик янысан...
Къазандагъы къара къулдай чархын къавшалтып,
Къаркъарасын гён чарыкъдай тавшалтып,
Къуллукъ этген харлы булан хасарны
Къувандыргъан девлетисен, малысан», – деп.**

Сонг Къазакъ ону «Толкъунлу денгизлердей» сёз тутуп, «гючлюлеге гёре сёз бергенин», «гюрешген кочаплардай юз бергенин», «гелген ишге хаса нартадай» къатып тургъанын айтып туруп, Шихмурза

**«Гъакъыллылар булан генгleshген,
Инараллар булан тенгleshген,
Пачалар булан барышгъан,
Майорлар булан танышгъан,
Сардарлар булан сорапшгъан», – дей.**

Шихмурзаны бай къылыкъ табиятыны оъзге янларын да ачыкъ этип, олар да «Шагъмурзаны пайдасына къарашып, гъукумат огъар «хазналардан мал бергенин» айта. Ол да оъзюне берилген имканлыкълардан пайдаланып,

**«Бузулмасдай орда тикген, уый салгъан,
Ордалар да тигип олтургъан,
Отавланы аслам малдан толтургъан», – дей.**

Къазакъ сонг Шихмурзаны «дели батыр» иниси Баймурзагъа чыгъа, ону «тигилишген гюнлерде тенглисине ташдай бетин къатдыргъанын, тенгсизлер

булан тебингенде, титиреп хан алдындан таймагъан» – деп..., «Башындан белге артыкъ бийлеге, бюдюреп айтар сёзюн кёйюмагъан», – яравке булан ялгъангъа «герти айтасан, гъей, демес», – деп ону кёочкакълыгъын ачыкъ этип, ол намуссузланы яны болмас дей.

Ондан сонг Къазакъ Шихмурзаны «къар салмас гъакъыллы, сабурлу», «шавхал бийдей абурлу, гъюрметли», «алимлеге дурус гелген адатлы» иниси Элмурзагъа* геле. Шаир Шихмурзаны гиччи инисини де кёочкакълыгъын суратлай туруп:

**«Жабар оъзю чакъа тутмас болатлым.
Ойболатын оъткюр билеген...
Оъжетлисин ичкъандырып адатгъан,
Душман белин сындырып,
Дос юрегин оър этген», – дей.**

Элмурзаны кылыгъын суратлай туруп, Къазакъ «Уълкериден иш бажарып юрютген» дей. Эгер биз юлдузланы топары Уълкер (Плеяды) йылны сувукъ заманын англатагъанын («Уълкер батды, ер къатды»), гысапгъа алсакъ, Эльмурза оъзюню ишини заманын, кююн билип, онгайлы юрюте болгъан деп англама болабыз.

Къазакъ Шихмурзаны терс намуслар тюшсе, – кёолайсыз ерден онгсуз иш тюшсе, бюдюрмей, юдамай гъакъыл булан сёзюн онг этегенин, гъакъыллылагъа, апендилеге сорап, иш гёрегенин айта.

**«Айда ойлашып, гюн язып,
Гече юхламай, гюн язып битдирип де
болмас», – дей. Аталардан асил тувгъан,**

Аналаны алп юрекли уланы Шихмурзаны этген ишлерин.

М.А. Османовну китабында, биз уьстде эгерип гетгенде йимик, алгъыш макътав йырлары-панигириклер булан янаша Къазакъны къайгъылы йырлары-эпитафиялары да 132–136 бетлеринде Хасай Уцумуевге багъышлап эки эпитафиясы, 136–137 бетлеринде буса – Абумуслим шавхалгъа багъышлангъаны берилген. Къазакъны Абумуслимге багъышлангъан асары «На смерть Абумуслим хана шамхала» деп берилген.

Асар къайгъылы агъвалатгъа багъышлангъан буса да, бир-бир халкъ ваягъларда йимик, автор игитине багъышлангъан уллу макътавлар булан башлап, ону гючюн, къудратын гёрсетген. Бу ерде Къазакъ шавхалны оъзюню ювукъ адамы йимик суратлай:

**Садагъында сансыз белим,
Берчины бек гюбелим.
Минглери мингсиз чирайлым...
Минглени титиретген тавушлум...
Беш бармакълы кёолунда
Минглер сыйгъан увучлум, – деп.**

Сонг шолай уллу адамны оьлмеклиги халкъгъа уллу къайгъы, дерт гелтиргенин суратлай туруп, булай яза:

**Аслам ую зар болду...
Дагъыстангъа зор болду**

*. Элмурза Аткъайны тувра атасы Абдулгъакимни атасы болгъан.

Азмуш, азгъан сариге (орусгъа)

Асил къушлар хор болду, – деп

Шо къайгъылы гюнде къузгъунлар, къара къаргъалар къанатсыз къарчыгъагъа тувгъанын, къаргъалардан тартынып къара лачин чувгъанын айта. «Къара халкъны къайгъыргъанын сейлей туруп.

Дагъыстандай эллени

Багъанасы чорт сынган...

Ялганмасдай эп болуп, – дей

Сонг ол «досларынг тююнмекде

Душманларын кеп болуп», – деп къоша.

Шавхал оьлген сонг ону батырлары жыйылмайгъанын, къаршы гелген явлагъа тувра чабып сеп алмайгъанын, толпандай къара халкъы кызыл къангъа боялмайгъанын, тав асгерлер дагъылмайгъанын, ону аждагъадай авазы ахыргъыдай гезетмейгенин, алдынгыдай уьлгю-тёре гёрсетмейгенин айтып, шулай уллу адамгъа «уьйде ятып, къатын-кызыны да бозартып», батыр эрлеге ошамайгъан кюйде оьлмеге парзмы эди дей. Асарында автор шавхал бийге шо кюйде оьлме тюшмей эди деп айтма сюе.

Й. Къазакъны, З.Н. Акавов Ленинградда архивде тапгъан «Шамилни йырына» гелгинче, биз шо заманы англама кёмек этежек эсгерилген асардан кёп алда яратылгъан «Сыйдан тюшдю ойболатлар кыылавлу» деген асарында токьтама герекбиз.

Бу йыр Кавказ даву битип, Шамил къолгъа баргъан сонг яратылгъан. Йыр шо болгъан агъвалатгъа гъакъ юрекден къайгъырып, шаирни юреги ачытып яратылгъан асар. Мунда Къазакъ Шамилге уллу макътавлар булан ону зорлугъун гёрсетип –

Тавда тахдай орунлум,

Тюзде къара нартлар йимик зор уллум,

Хан уллудай оьзден атын оьр этген,

Халипадай халкъны артындан иертген,

Орус пача Шамилибиз къолгъа алды, – дей.

Сонг пача гьукуматы халкъгъа салгъан уллу балагъланы атын тутуп айта:

«Къуни тавгъа авур аслам юрт салды,

Юрт салмады, къайгъы булан дерт салды...

Къара халкъны отун сувун, агъачын

Бу пачалыкъ алып къойгъан тюгюлмю?

Бу пачалыкъ энни бизге не этмеди»...

Сыйдан тюшдю ойболатлар кыылавлу.

Кёклени зырылгъан чыгъыдай

Биз къалгъанбыз гёзьяш кепмей йылавлу», – деп

«Дагъыстанланы юреклери талавлу», – дей туруп

Шо уллу гючю булангъы кёп асгерли душмангъа

Биз «Къаршы туруп таймай кыылыч урсакъ да,

Бу пачалыкъ тюгенмеди, битмеди», – деп, шаир оьзюню уллу

талчыгъувун англата.

Муна шулай шартларда халкъдан кюрлюк де

Гетип, «темтирешген яхшы булан яман да», – деп,

«Бу ёюлгъур дин душманны зулмусу

Ойлагъангъа ой тюгюлмю гьаманда?» – дей

Сонг Къзакъ «Тавлагъа дёрт дёгерчик (орус арба) мингенли

Тавларда тах деп тюбек атылмай, – дагъыстанланы, –

От-гюллеси солдатына батылмайгъан», – деп, сонг ол пачаны элге сорап иши ёкълугъун айтып,

Ишлени этмейгенни эл булан

Эл жыйылып гёмме герек бел булан, – дей

Шамилни тюзден къачгъан къумукълардан къурулгъан муртазикълер деп айтылагъан асгер бёлюгю болгъан. Шоланы арасында Тёбен Жюнгютейден гетгенлерини арасында Къзакъны шо юртгъа эрге баргъан къызардашыны эри – гиевю ва ону къардашлары да болгъан. Къзакъ шо дагну гьалларын яхшы билип, мюритлени гъаракатын якълагъан саялы, оланы тюп болувуна бек къыйналгъанына, къавшалгъанына биз уьстде гелтирген сатырлар шагъатлыкъ эте.

Тек ва амма, арадан он йыллар гетип болма ярай, Къзакъ Шамилни ва ону гъаракаты гъакъында хыйлы янгы маълуматланы билип, ону имамгъа байлавлу къаравлары бюс-бютюнлей алмашынгъан. Шогъар шагъатлыкъ эте уьстде аты эсгерилген, биринчилей 1875-нчи йылда Стамбулда чыкъгъан «Шамилни йыры».

Поэманы башындан тутуп Къзакъ Шамилни этген зулму ишлерин айта туруп, «уру саялы» такъсырлап, адамланы оьлтюргенни, «минг-минглени гъабас жанын» алгъанын, «минг-минглени чалдынг хыйлы байны малы учун» деп, «Къуни уьстюнде уйлер ишлеп олтургъанын, сандыкъланы санап малдан толтургъанын» айта. Бу сатырланы гертилегин исбат этердей материаллар ёкъ тюгюл.

Р.Н. Ивановну «Генерал Максуд Алиханов: триумф и трагедия» (Махачкала, 2003) деген китабында М. Алиханов язгъан «В горах Дагестана» деген очеркинден алынган булай сатырлар бар: «Разрушение и жестокость входили в его систему. Представляя собой олицетворённое корыстолюбие, Шамиль был убеждён, что бедными легче повелевать, что домовитые и разжившиеся горцы не только теряют известную подвижность и охоту к войне, но ещё вредны как соблазн и дурной пример для массы... непомерная жестокость Шамиля была направлена, главным образом, против людей более и менее зажиточных... по разным обвинениям, наговорам и подозрениям, имам... казнил смертью во время своей власти... не менее шести тысяч дагестанцев, состояния которых были конфискованы в его пользу»*.

Шамиль тавдан айрылып, яшар учун орусланы къолуна баргъанын айта туруп, Къзакъ мычыгышлар, сонг – сонг ону ким экенинин англап, къачгъанын айта.

Шамилни уьстюне сыгъанып сардар сюрген этген заманда, «тавуларын тил тутмады ханы учун», – дей. Сонг Къзакъ да Шамилни къызгъанчлыгъын айта туруп.

«Баш сабулап жыйгъан къызылын (алтынын)

Оьлешмединг мисгин булан пакъыргъа

Оьлген атанг Дин-Ягъунини жаны учун,

Отуз сандыкъ акъчангны бермединг

Къзаватны кёмекчи яны учун», – дей.

*. Иванов Р.Н. Генерал Максуд Алиханов: триумф и трагедия. Махачкала: «Эпоха». 2003. – С. 389.

Къзакъ айтагъан кюйде «Намартланы насиби тез сюрюне», есир болгъунча, сагъа олюп гетмек парз эди», тек «сени излейгенинг мал эди», гъали буса сен тюкенлени кѣп ерине барып, пача берген малны олтуруп аша, кеп чегип яша, бу дюньяда тоюп гет, тек сен герти имам болмадың. Герти имамлар Азирейил Гъакъгъа жанын алгъынча, къазават эте туруп гетген дей.

Сонг Къзакъ къарангы «къара ер ятма кыйын ятивдур, тек къазаватда оылгенлени жанлары ахыр заман гелгинче гѣбелекдей арш гезер» дей.

Асарын битдире туруп Къзакъ:

«Шамил сенден бурун болгъан имамлар

Тах тѣрюнде тынч ятмады оылгюнче», – деп

ону оъзге имамлагъа ошамагъанлыгъын тышдырып айта.

Бу ерде Къзакъгъа байлавлу шо замангъы бирдагъы гъалны англатма герекбиз: Къзакъ Сибирге гетгенче де бийлер оъзденлер онгарагъан шаирлени ярышларында ортакъчылыкъ этгенлигин, о заман ону аты Къойсувну эки де янында белгили болгъанлыгъын. Шогъар шагъатлыкъ эте ону «Не билейим юз дынкъы бар ханланы» деген йырындагъы оъзлени къайтарсын деп шавхалгъа тилеп язгъан. «Къайтар бизин къайгъы енген Шавагъа» деген сатыры. Шава буса Гъажаматовланы мюлкю болгъан. Шонда оыггерилеген ярышда шавхал да болгъандыр.

Къзакъны Хасай Уцумиевге багъышлангъан марсияларына (эпитафияларына) чыкъгъанча, шаирни ону булангъы аралыкъларын ачыкъ этме герекбиз. Шо аралыкълар мекенли кюйде ачылып берилген деп айтма ярай Абусупиян деген басма идарада 2015-нчи йылда чыкъгъан Камил Алиевни «Судьба генерала. Князь Хасай Уцмиев. Эпоха, жизнь, деятельность» деген маълуматлар булангъы китабында. Ол береген маълуматлагъа гѣре, Хасай Уцумиев Къзакъны Сибирге, 1854-нчи йылда къатыны Натаван булан Дагъыстангъа этген сапарындан берли таныгъан ва ону гючлю шаирлик пагъмусуна мюкюр болгъан болма герек. Шо саялы болма ярай, арадан бир нече йыллар оытген сонг, Къзакъ Сибирде экенин билип, оъзюню Дагъыстандагъы асерлени командующийини ихтиярына йиберилгенде, Хасай Уцумиев бек къаст этип ону Сибирден къайтаргъаны. Сибирден къайтгъан сонг Къзакъны Хасай Уцумиевни мюлкю болгъан Ботаюртда ерлешгени де шогъар шагъатлыкъ эте. Къзакъны айланасында о заман ону гъайын этердей Хасайдан къайры дагъы белгили адам болмагъан. Шо заман Къзакъ Хасайны яхшы таныгъан, халкъгъа юреги авруйгъанын сезген ва ону лап да ювукъ адамларыны бири болгъан болма ярай.

Шавхалны ва Шамилни олюмюне бирер марсия (эпитафия) яратып, Хасай Уцумиевге учно яратгъаны да шогъар шагъатлыкъ эте. О гъакъда К. Алиев оъзюню эсерилген китабында булай яза: «Элинде токъташдырылгъан феодал-колониячылыкъ къайдалар булан кыйышып болмайгъанлыгъы, яртылыкъны, пакарсызлыкъны къабул этмейгенлиги булангъы герти намусгъа байлангъан бу эки зор адамны – шаирни ва генералны арасында тувулунгъан уллу дослукъ буланы кылыгъыны аслу яны болуп токътагъан...

Йырчы Къзакъ Х.Уцумиевни къоччакълыгъын, яманлар булан гелишмейген къатты хасиятын, халкъгъа ювукълугъун, оъзю тутгъан ълдан тайышмайгъанлыгъын, гертилик саялы олюп гетме де гъазирлигин ушата болгъан. Олар экиси де орус-кавказ тенгликни яны болгъангъа гѣре, шо замангъы къурумну бусурман халкълар ва савлай Россияны жамияты учун зараллыгъын англай болгъан» (с. 57-58).

Гъали энни биз Къазакъны Хасай Уцумуевге багъышлангъан бизде бар экинчи ва уьчюнчю эпитафияларына тергев берейик.

Экинчисини башында, шавхалгъа багъышлангъан асарында йимик, Хасай-бекге уллу макътавлар эте:

**«Къарагъай булан тенг оьсген,
Къабугъу майлы къарынлым.
Татар отдай бел бувгъан
Тасмалы ел айынлым.
Тенгли ханлар ичинде
Гъюрмети артыкъ, сыйлы уллум
Бойлулагъа боюн чююрмес,
Бугъалайын боюнлум», – деп.**

Сонг орус пача ону атын оьр этип, генераллыкъгъа етгенин айта. Пача гьукуматны «сырын-гёнгюн» англагъан сонг, демек ону колониячылыкъ политикасына тюшонген сонг, оьзюне Хункерге, демек Тюркиягъа гетме ихтияр берсин деп Маскевге кагъыз яза. Шо заман Хункер де (тюклени де Абдул-Азиз солтаны) Хасайгъа гетмеге «ёл берсин» деп орус пачагъа хат йиберген.

Шу ерде Къазакъ оьзюню аявлу адамына янгыдан макътавлар этип,

**«Бийкелер тапгъан асил бий...
Арпыллангъан айгъырым,
Акъ гюмюш, сом алтыным», – дей.**

Хасайны намуслулугъун, сыйлы инсан къылыкъларын ачыкъ эте туруп:

**«Ягъ-намусгъа ёрта эди.
Яшлар булан яш эди.
Яшы уллу агъалагъа
Гъакъыл берген баш эди», – дей.**

Сонг Къазакъ Хасай бийни душманлары огъар тишлерин батдыргъан да, «Осал эрлер оьр болгъан элде яшаман», – деп, пачаны сардары ерлешген Тифлисте экинчи арзасын йибере. Гъакимлер бугъар Тюркиягъа гетмесин деп тилейгени Хасайны бек талчыкъдыра. Сонг пачадан бола буйрукъ:

**«Айтгъанны англамаса,
Буйрукъгъа тынгламаса,
Воронеж орус шагъаргъа
Токътатмай йиберсин», – деп.**

Бу ерде Къазакъ бек къазапланып,

**Хасайны йибердилер
Воронеж деген элине.
Дон таркъалып, къан акъгъыр
Арасейни тёрюне.
Болжаллы боз топуракъ
Болжал тартгъан ерине, – дей.**

Йиберилип бир ай да битгинче, ажжаллы аврув гелип, жан бергенин айта.

**Жанынг бер деп Азирейил тувганда,
Жаныдай къара халкъына
Къара къайгы явганда,
Къайгысы артды, дерт кьопду,
Таянган дин терекдей
Хасай Гъажи авганда, – дей.**

Бу ерде Къазакъ Хасайны оьлюмю халкъда уллу къайгы, дерт болуп токь-тагъанын айта. Асарыны ахырында, Абумуслимге багъышлангъанында йимик, «бырынгъыланы арты» деп Хасай бийге макътавлар этип, «алпавутдай келпет-ли, аждагдадай юрекли» батырыбыз «Арасейде, ят элде, тувгъанына гъасирет, тарланып жан бергенине» гъакъ юрекден къайгыра.

Хасай Уцумуевге багъышланган Къазакъны эпитафиясы толу кюйде бизин кьолубузда Салав Алиев чыгъарган Къазакъны китабында чыкъгъанында ону ортасында отуз эки сатыры кьутгъарылган. Ондан къайры да бир-бир адамла-ны атлары дурус берилмеген. Биз шо асарны толу беребиз.

Асарны башында Къазакъ Хасай бийни чыдамлыгъын, халкъ булан болгъ-анлыгъын сураглай:

**«Къобагъалы тавлар, ташлар увалып,
Къыйналып жыйган малы дув къалып,
Къыямат гюнлер къаршы гелгенде...
Къаралардан (душманлардан) къара къавгъа чыкъса да,
Къыргъынлары къызып къузгъун басса да,
Къара къаргъа къанат ярып, къакъса да,
Жан-жанывар четге башын сукъса да,
Жанаварлыкъ этип, жан аяп,
Эр оьзю халкъдан артда къалмаган».**

Сонг Къазакъ Хасайны намусуну даражасын ачыкълай туруп:
**«Чабушуп хош хан уьюне дос тюшсе,
Башына уллу намус иш тюшсе...
Намусуна къавшалмаган, талмаган».**

Хасай бий дёртюнчю халипа Арслан Алидей чекген къыйынлыкъланы айта туруп, Казакъ ол Аллагъына гъакъ юрекден валидей, шайыхдай кьуллукъ этге-нин булай ачыкъ эте:

**«Зар чекген арсланым Алидей,
Аллагъына сужда къылган валидей,
Ашгере шайых, ачыкъ пир йимик,
Адамланы арасында нюр йимик,
Панарларда янган чыракъ дюр йимик,
Халбатдагъы супулайын дин тутган».**

Хасай бий халипадай халкъны артындан уютган, къарчыгдай хан бол-гъанын, ону къара халкъгъа ювукълугъун Къазакъ булай сураглай:

**«Къара халкъны ичиндеги жаны эди:
Харип булан мисгинлени яны эди...»**

**Оьзден булан эмчекге
Геп-герти эдинг ялмагъан (ялгъансыз),
Бир сёзю эки болмагъан...
Хариплени хор деп гёнгюн бузмагъан
Къара халкъны татыву эти, тузу эди».**

Сонг Къазакъ Хасай бий алпавутдай нарт болгъанын айтып, агъалагъа гъакъыл бергенин де эсгере. Ыырыны ахырына таба Къазакъ Хасай бийни энчили яшавундан да бек къыйматлы маълуматлар бере. Бий Хасай Къарбагъ ханланы «гюл кызы» Натаванны* алгъаны айтыла. Шонда Натаванны «Жандашы, сырдашы», ону къайнуланы, Хасай бийни иниси, Адилхан да эсгериле:

**Адилъхандан башгъа ювукъ экен
Бий Хасайны анадашы, къардашы.
Гиччи ининг шол эди,
Гавур элде кюлеп гёнгюн ала эди», – деген сёзлеринде.**

Асарыны ахырында Къазакъ бий Хасай тутулгъанда, «он-онбеш гюнлеге», «почдан почгъа ёл салып, уыч де иниси» юрюп етмегени, гёрюшюп гёнгюн билмегени саялы оланы айыплай. Баргъан буса да, яман этген деп бирев де айтмас эди дей.

Озьюню асарын Къазакъ тюпде берилген талчыкълы, къайгъылы сатырлар булан тамамлай:

**Сексен сегиз сан сёкмей,
Къавданлы къара ерге къан тёкмей,
Къайгъылы гавур ол элде
Къалып оьлюр бий Хасайым эрми эди.**

Бу сатырларда Къазакъ бий Хасайны негъакъ оьлюп гетгенине гъакъ юрекден талчыгъыву сезиле.

Бугюн Хасай Уцумуев бизин учун XIX асруда болгъан намусну, ягъны, къочакълыкъны, дослукъну уьлгюсю болуп токътай. Олар о заман оьзлени гючю чатагъан даражада зулумгъа къаршы чыкъгъан, миллетлени намусуна тийивге, ягъын сындырып, эсгик этивге къаршы ябуша туруп, дюньядан гетген.

Бирдагъы бир къужурлу баянлыкъ. З.Акавов оьзю 20 апрелде «Ёлдаш» газетни бетлеринде чыкъгъан «Ыырчы Къазакъ ва Магъаммат апенди» деген макъаласында язгъангъа гёре, Къазакъны Магъаммат апенди булан таныш этген, табушдургъан адам Хасай Уцумуев болгъан. О заман олардан оьзюню чагъы хыйлы уллу Хасай эки де пагъмулу яш шаирлени, оьзгелер де сукъла-нардай, дослугъуна кюрчю салгъан. Шо дослукъ буса къумукъ адабиятта, маданиятта хыйлы янгылыкълар тувдургъан. Шогъар шагъатлыкъ эте 1883-нчю йылда Магъаммат апенди Петербургда чыгъаргъан «ъ ва къумукъ текстлер» деген китап ва шогъар байлавлу агъвалатлар ва язывлу материаллар.

*. Нат – макъав, Натаван макъавлу деген маъналы сёз.

**ПОМЕЩИКУ,
ЗАМЕЧАТЕЛЬНОМУ СЕЛЬСКОМУ ХОЗЯИНУ
ШИХ-МУРЗЕ АДЖИМАТОВУ***

Шулар мени мюлкюм деп,
Шавла алдырып гьар не этсем де эрким деп,
Чал-чалманлы генг сарайлар ишлетдинг.
Шавхаллардай, шолай кьажар шагьлардай
Жан Ших-Мурза, оьзден атынг гючлю этдинг.
Баймурзагьа балдыргьалы саным деп.
Элмурзагьа ичимдеги жаным деп,
Инилерден кёп кьуванып яшадың.
Шаваларда шавхал бийдей олтуруп,
Сен Ших- Мурза Гьатам Таиге ошадың.
Чарасызланы алты санысан,
Амалсызланы азиз жанысан.
Харип булан хасарны
Къаялы тавлар йимик янысан.
Хариплигим эмсиз улуу эмгек деп,
Къадир Аллагь берсин сизден кёмек деп,
Къазандагьы кьулдай чархын кьавшалтып,
Къаркъарасын гён чарыкъдай тавшалтып,
Къуллукъ этген харлы булан хасарны
Къувандыргьан девлетисен, малысан.
Сени оьзюнге адамлардан англанды
Асыллыгьынг, юрегине тамгьанда,
Негет этип Шавалагьа гетмеге.
Бек гьасирет болуп сагьа етмеге
Тилеген мисгин булан пакъырны
Тилиндеги шекерисен, балысан.
Тенг тирсекли эки кьолунг гётерип,
Тенгириден тилегенинг алырсан.
Тенгиринг тюз онг гёзюнден кьарагьан,
– Тюгесилмес девлет булан кьалырсан.
Тюгенмесдей ерден иш тутгьан,
Толкъунлу денгизлердей гюч тутгьан.
Гючлюлеге гёре сёз берген,
Гюрешген кочаплардай юз берген.
Гелген ишге хаса нартдай эр тургьан,

*. Йырчы Къазакъны йыры.

Гелген затны артын кѣувмай гери ургъан.
Гѣакъыллылар булан генглешген,
Инараллар булан тенглешген,
Пачалар булан барышгъан,
Майорлар булан тынышгъан,
Сардарлар булан сорашигъан.
Пачалыкъ хазналардан мал берип,
Шихмурзаны пайдасына кѣарашгъан.
Пайдасы учун хазналардан мал да алгъан,
Басып-гесип гѣар кѣайдан да ѳл да алгъан.
Шагъ пегилли Шихмурза
Шулар мени мюлкюм деп,
Шавла алдырып гѣар не этсем де эркин деп,
Бузулмасдай орда тикген, уй салгъан.
Ордалар тигип олтургъан,
Отавланы аслам малдан толтургъан.
Дели батыр тувгъан ининг Баймурза
Тигилишген гюнлерде,
Тенглисине ташдай бетин кѣатдырып.
Тенгсизлер булан тебинсе,
Титиреп хан алдындан таймагъан.
Тиш батдырмай жаялашып жан тынмай
Тынышсыз дели ичинде сыймагъан.
Башындан белге артыкъ бийлеге
Бюдюреп айтар сѣзюн кѣайтмагъан.
Дели батыр тувгъан ининг Баймурза
Титиремес, юдамас.
Бувгъанына не демес.
Яравке булан ялгъангъа
Герти айтасан гѣей демес.
Герти гѣакъыллы, сав башлы
Сабур ининг Элмурза
Кѣар салмас гѣакъыллым, сабурлум,
Шавхал бийдей абурлум,
Абурлум, сыйлым, гѣюрметлим,
Айдай эки торлангъан бир бетлим,
Алимлеге дурус гелген адатлым.
Жабар оъзю чакъа тутмас болатлым.
Ойболатын оътгюр билетген,
Оъсюмлюсюн оърге йибермей,
Оъжетлисин ичкѣандырып юдатгъан.
Душман белин сындырып,
Дос юрегин оър этген.
Эсин табуп оъз гѣакъылын жыялып,
Уълкериден иш базарып юрютген.
Эр асылы гиччиси ининг Элмурза.

Илингенин эс тапдырмас Шихмурза
 Батагъалы Къойсувда
 Магъалалы эдинг тирменлер кюйлетген.
 Хариплер булан хасарны
 Хан уллудай эшикли этдинг, уыйлю этдинг.
 Хабарынг халкъгъа яйылгъан.
 Сени артынгдан иергенлер айынгъан.
 Гъакъылларынг булан насибинг
 Эр йыламай бир-бирине уюлгъан.
 Чыракълар якъса, гюню шавламас
 Жыйынгъан мисгинлени авзунда
 Шихмурза атынг шербет булан къуюлгъан.
 Мисгинлер булан пакъырлар
 Мал къазанмасы алдынга жыйылгъан.
 Минасы ёкъ биздей къазакъ эрлени
 Пайда берген батагъасы Шихмурза.
 Батман-батман бал ичсе,
 Эсирип эсден таймагъан.
 Ичкилер ичмей эсирип,
 Оьжетинден оьчюн алмай къоймагъан.
 Тыйышлы сёз езиги гелгенде,
 Тиши къалалы тилин тартып жыймагъан,
 Тенг гётерип янаша эки къолунгнү
 Тынышдырып эки айры тизингни,
 Тенгиринге тюз даим солтан худайынг
 Тилегенин Аллагъ берген оьзюнгню.
 Къолайсыз ерден онгсуз иш гелсе,
 Къаш тюбюнден тюз къаратып гёзюнгню
 Бююремей, юдамай,
 Абдурамай, адамай,
 Гъакъыл булан онг этерсен сёзюнгню.
 Гъакъыллылар бир-бирине сорашып,
 Апендилер алимлеге къарашып,
 Айда ойлашып, гюн язып,
 Гече юхламай, тун язып,
 Макътавларын битдире алмас буланы
 Аталардан асыл тувгъан Шихмурза
 Аналаны алп юреккли уланы.

БАЯНЛЫКЪЛАР:

Эрким деп – ихтиярым деп. Эрк деген сёзден геле.
 Балдыргъалы – инамлы, къудратлы.
 Гъатам Таи – ислам динден алда яшагъан, чомартлыкъгъа айтылгъан мадарлы арап.
 Харип булан хасар – ярлы булан мисгин.
 Къадир Аллагъ – Къудратлы Аллагъ.
 Тюгесилмес – кемимес, битмес (байлыкъ).
 Гюрешген – бизде гъали унутулгъан сёз. Татарларда, къазахларда кочапланы тутушуп
 ябушувуна курещ деп айтыла
 Хаса нарт – тизив нарт

Сардар – Кавказны наместнигине бизде шолай айта болгъан.
Шагъ пегилли – шагъгъа парх береген, ошавлу
Тигилишген гюнлерде – душман булан бетге-бет турагъан гюнлерде.
Юдамас – мунда, къоркъмас, тартынмас
Минасы ёкъ – мекенли турагъан ери ёкъ, ую-эшиги ёкъ.
Пайда берген батагъасы – пайда берген ери.
Алп юрек – къудратлы юрек.

НА СМЕРТЬ ХАСАЯ УЦМИЕВА

Къобогъалы тавлар, ташлар увалып,
Къыйналып жыйгъан маллар дув къалып,
Къыяматгюнлер къаршы гелсе де,
Къыл къадары сагъышына алмагъан.
Къаралардан къара къавгъа чыкъса да,
Къыргъынлары къызып, къурум басса да,
Къара къаргъа къанат ярып къакъса да,
Жан-жанывар четге башын сукъса да,
Жанаварлыкъ этип, жан аяп,
Эр оъзю халкъдан артда къалмагъан.
Чабушуп хош хан уюне дос тюшсе,
Башына уллу намус иш тюшсе,
Базарлардан сатып нелер алмагъан,
Намусуна къавшалмагъан, талмагъан,
Зар чекген нюр арсланым Алидей,
Аллагъына сужда этген валидей,
Ашгере шайых, аян пир йимик,
Адамланы арасында нюр йимик,
Панарларда янгъан чыракъ дюр йимик.
Халбатдагъы супулайын дин тутгъан,
Халипадай халкъны артындан уютгъан,
Къарчыгдай къайыр хан эди.
Къара халкъны ичиндеги жаны эди.
Уцуму уллу Хасай бий
Харип болгъан мисгинлени яны эди.
Титиремес, ясгъанмасы,
Абдырамас, адамасы,
Осаллыкъгъа чыдамасы,
Уцуму уллу Хасай бий,
Оъзден булан эмчекге
Геп-герти эдинг ялмагъан,
Бир сёзю эки болмагъан.
Генераллар болмай, солдат болса да,
Айтар сёзюн артгъа салмагъан,
Алпавутдай, нарт эди.
Агъалагъа гъакъыл берген къарт эди
Къап-къаралы гёк тонгъан

Агъым сувну юзе эди.
 Жан салгъан жаныварны кьуванчы,
 Чолакъгъан чобанланы йыбанчы,
 Чатырланы халатлагъан язы эди,
 Тюбюндеги минген аты боз эди,
 Ярышлагъа салса, оза эди.
 Къадилейин динден азмагъан,
 Хариплени хор деп гёнгюн бузмагъан.
 Къара халкъны татыву эди, тузу эди.
 Бий Хасай бир алгъаны
 Къарабагъ ханлар кьызы эди.
 Ханланы хас гюл кьызы.
 Къарышып гёрюп, сёз берип,
 Тенглилерини ичинден сайлап алгъан мурза эди
 Адилхан эди Натаванны жандашы,
 Къайгъылагъа къалдав болгъан яндашы.
 Кёкюреклер толгъан кёп дертин,
 Кёплегенде тёкген сырдашы.
 Адилхандан башгъа ювукъ экен
 Бий Хасайны анадашы, къардашы.
 Гиччи ининг шол эди,
 Гавур элде кюлеп гёнгюнг ала эди.
 Уьйде къалгъан уьч ининг,
 Тынчлыкъгъа башын салмаса,
 Беш-он гюнлеге ёл алып,
 Почдан-почгъа ёл салып,
 Югюрюп, етип гелме бола эди.
 Бириси де сени артындан гелмеди,
 Гёрюшюп, гёнглюнгдегинг билмеди.
 Оьзденлердей башы тенгли бийлер де,
 Баргъан буса, яман этди дерми эди.
 Сексен сегиз сан сёкмей,
 Къавданлы къара ерге къан тёкмей,
 Къайгъылы гавур ол элде
 Къалып оьлюр бий Хасайым эрми эди?

БАЯНЛЫКЪЛАР:

Къыл къадары сагъышына алмагъан – дув къалгъан малдан аз сама да пайдаланмагъан.
 Къаралардан – мунда, душманлардан
 Нар чекген арсланы Алидей – дёртюнчю халипа Алидей
 Къыйналгъан – зар чекген.
 Халбатдагъы супулайын – Аллагъа къуллукъ этме чет ерге тюшген супудай.
 Ашгере – ачыкъ, аян.
 Ясгъанмасы – ясангъаны
 Эмчек – мунда, эмчек къардаш.
 Ялмагъан – шексиз
 Хариплени – ярлыланы
 Къайгъылагъа къалдав болгъан яндашы – къайгъыларда таяв болгъан сырдашы.

ЭР ГЕРЕК

Къайырланып къазабындан къумсарып,
Къатылгъанын къутгъара алмас таш тюлек.
Къавгъалы гюнлер къаршы гелгенде,
Къан сыкътатыр къара ерни къуш юрек.
Сыргъалы къызлар йимик сытырлар,
Сен-мен десе, сыналмагъан бош юрек.
Бош юреклер дертден толгъан сонг,
Бюдюремес эр герек.
Боранлар борай къопгъан сонг,
Бурулуп башын сукъма ер герек.
Бурулуп башын сукъма ер тапмай,
Бюдюреп ишни бузгъан эрлеге
Макътавлу эр демекден тёр герек.
Душман гёзюн, дос намусун кютмеге,
Алданмас адам жинин оътмеге,
Адамланы тил тюбюне етмеге,
Адашмайгъан арсланлайын зор герек.
Ойлашмай туруп сёзюм айтман деп,
Айтгъан сонг, гъеч сёзюмден къайтман деп,
Киришлейин сёзден таймайгъан,
Кюйленеген гюл авузу тил герек.
Тил душманны тотуркъушдай сарнатып,
Тиш къаласы титиретип ачылса,
Сингирине азав биздей чанчылса,
Силкинмей чыдамагъа эр герек.
Бир этгенге эки этерни эсгерип,
Билеген бекилердей эрлеге
Бузгъа минсе бюдюремес чер герек.
Гече де ойлап, гюн де ойлап,
Гёзеллерден сылыв атдай бой сайлап,
Къыдырып къыз къарайгъан эрлеге –
Аявсуз аслам берме мал герек.
Аявсуз аслам маллагъа,
Ерин табып бере билген къол герек.

ЭРЕНЛЕР ДЕГЕН БУЛАН ЭР БОЛМАС

Эренлер деген булан эр болмас,
Оъктемлик булан эрлер тёр алмас!
Эренлени уьч башгъадыр табуну,
Аргъумагъа тенг этмегиз ябуну.
Эренлени алдынгъысы эр гиши.

Экинчиси – алты эркекке бир гиши.
Учюнчюсю – эркекдир –
Осаллыкыгъа башын салгъан ер гиши
Октемлик булан юрюп ой тапгъан,
Тенгилерим менден тѳбен дер гиши.
Тенгилерим сизден жаным кѳурбан деп,
Тегенек отдан бетим бурман деп,
Юрюйгенлер кѳндюр, суйсенг гѳр гиши.
Яхшылар булан эришип,
Яманлар булан гелишип.
Макътав буса бу дюньяны сюр гиши!
Бу девюрню сен юрютсенг буюкъмай,
Эсирикден эсинг жыйып айыкъмай,
Воллагъи сен табарсан чер гиши!
Бу энниги заманда
Яхшылар булан къатыш яман да,
Яманлардан башынг тайдырып,
Яхшылар булан юрю гъаманда.
Яхшыланы гъар бир иши артыкъдыр,
Яманланы тюз багъасы къартыкъдыр.
Къартыкъда кѳп тарыкъ бола баллагъа,
Жыйын болса орталыкъгъа салына.
Авулларда йыбавгъа этген жыйында
Осаллар согъуп сѳйлер молуна.

АБУМУСЛИМ ХАН ШАВХАЛ

Сенден гючлю хан да ёкъ
Тергеп бакъсакъ бурада.
Гючлю эдинг кёмегингден
Кочаплар бет урмасдай,
Къайырлангъан къара нарт
Къаршы алдында турмасдай.
Къаршы гелген явлардан
Къоркъуп бетинг бурмасдай.
Кар къылмас эди кёплер
Дагъыстанны ханына.
Яратгъанни буйругъу
Бир гюн етди янына,
Буйрукълу Азирейил
Къырсайды ону жанына.
Аслам ую зар болду
Асил Дагъыстанына.
Дагъыстангъа зор болду,
Тав да, тюз де тар болду.
Азмуш, азгъан сариге
Асил къушлар хор болду.
Хор къушлар къузгъун атлы
Къарчыгъаны къувгъан гюн,
Къанатсыз къарчыгъагъа
Къара къаргъа тувгъан гюн,
Къаргъалардан тартынып
Къара лачин чувгъан гюн.
Къара халкъынг къайгъырды
Хан сен обзюнг увгъан гюн.
Хан увгъан, халкъы янгъан,
Дос дертли, душман къангъан,
Дагъыстандай элени
Багъанасы чорт сынгъан.

Чорт сынгъан багъанасы,
Ялгъанмасдай эп болуп.
Досларынг тююнмекде
Душманларынг кёп болуп.
Душман белин сындырмай,
Жангъа жапа чекдирмей,
Чатырынг четге тикдирмей.
Четге тикмей чатырынг,
Жыялмай кёп батырынг.
Батырларынг жыялмай,
Къаршы алдында боялмай,
Къаршы гелген явагъа
Тувра чабып сеп алмай.
Толпандай къара халкъынг
Къызыл къангъа боялмай,
Тавлар тавгъа къагъылмай,
Тав асгерлер дагъылмай.
Бир гёзлю эки тюбек
Бир-бирине чагъылмай.
Сылыв санынг сел чапмай,
Сингиринг болат къыркъмай;
Токъ саврунгну топ бузуп,
Ач белингден окъ чыкъмай.
Аждагъадай авазынг
Ахыргъадай гезетмей;
Уълкенг Дагъыстанынга
Уългю – төре гёрсетмей;
Абумуслим хан шавхал,
Сен игитге парзмы эди
Уйде ятып оьлмеге,
Къатын-къызы бозартып
Яшыртгъын жан бермеге.

ЯХСАЙЛАНЫ ЯЙНАП ЧЫКЪГЪАН БУЛАГЪЫ

Яхсайланы яйнап чыкъгъан булагъы,
Ярлыланы ярыкъ берген чырагъы,
Ачыкъгъанланы уьнем азыгъы,
Сувсагъанланы сувукъ булагъы,
Дертленген юреклени таркъаны.
Девлетлилени пыркъаны.
Девюрлер сюрдюнг достунг табардай,
Душманларынг болса, къарап янардай,
Къыйналып оьр аслам мал жыйдынг,
Къаравашлар йымышатдынг, къул тутдунг,

Къул-къазагъынг сен алдында юрютдюнг,
Отавларынг малдан толтурдунг.
Умар оъзюнг оъзден улан болсанг да,
Хан уллудай тах да ясатып олтурдунг.
Арт абзары ат гёзенли аранлым,
Къарача бийлер йимик къарынлым,
Абзары акъ балкъыма сарайлым,
Адамлары алтын-гюмюш чирайлым.
Алтынлы садакъ булан бел бувгъан.
Аталардан гъакъылгъа мол эр тувгъан.
Гъакъыллары моллайым тавдай толкъунлум,
Толкъунлу денгизлердей гъакъыллым.
Гъакъыллары булан генглешип,
Генераллар булан тенглешип,
Айтар ишни аслам тутдунг молундан.
Айтмас ишни юрюмединг ёлундан
Ителги къушдай иптенип,
Айтарынга гелгенде,
Онгунг къоюп, айланмадынг солунгдан.
Жыйып-терип бир тутгъанынг бек тутдунг,
Жымчырылып чыкъмас йимик къолунгдан.
Кёклени таймас Темиркъазыгъы,
Кюлпетсизлени уйкен азыгъы.
Кёп къурдашынг гюн соргъусуз геч гелсе,
Яшналар ювукъ дос гелсе,
Ашавуна асил къушлар сойдурдунг,
Ичивюне чайдай шарап бал бердинг.
Ичкилер ичген йимик эс ютуп,
Эсиргендей ахыратын унутуп,
Абдырагъан адамлагъа ёл бердинг.
Абдырамас, Абдулла ининг, адамас.
Абурсуз абдаллагъа къарамас,
Асил оъзден эр оъзю –
Осаллыкъгъа чыдамас.
Гъарисине гъакъдан тюрю иш гелсе,
Чирелип бир четге башын таямас,
Намусуна нюрдей жанын аямас.
Къапултундан кёп яманлар урушса,
Къаршы алдында ёлдашлары къырылса,
Къардай боюн къалынлагъа урмагъан,
Оълюрмен деп къоркъуп къолгъа бармагъан,
Мен деп айтып савутларын бермеген,
Эр абдырап шол хорлукъну гёрмеген.
Ол эллерде юрт къыдырып, эл гезеп,
Эренлер эр табулмас чер гелсе,
Давчулагъа тынглап гесген төресин.

Тёрде олтуруп, дуван уйде суд кърурп,
Соравчулагъа гёре сёз сёйлеп,
Судда олтургъан агъаланы бириси,
Абдул-Умар апендини иниси,
Агъа-ини бирисине-бириси.
Тенгириден савлукъ тилеп яшагъан,
Тенг олтуруп бир тепсиден ашагъан,
Умар атлы минг алмагъан апенди,
Алып озюн Арасейге ташлагъан.
Арасейде Маскев пача озюне
Тюз юрекден къруллукъ этме башлагъан.
Пачалагъа барып къруллукъ этгенсен,
Петербургда апендилик этгенсен.
Тенгиринге кърол гётерип, ялбарып,
Тилеген мурадынга етгенсен.
Къайгыларынг бир-бир этип чер этсе,
Эр мунгайып, агъ-вай булан сыр да этсе,
Елкендей сёзню асылын бергенсен.
Ашналар булан ювукъ сырдашны
Анадашдай азиз гёргенсен.
Анадашлар булан кърурдашны
Авурлугъун гъакъ бойнунга алгъансан.
Тенглилерден мени башым аврутмай,
Тёр сюрмеге дос-душманым ер этмей,
Токътаман деп, арыгъансан, талгъансан.
Охугъанынг китап Къруръан, калам деп,
Сен барсан менден тувгъан улан деп,
Къайтып гелип еринг тапма сюйгенде,
Магъамматны оз орнунга салгъансан.
Хан уллудай тах тёрюне таянып,
Беш вакътиде намазынгны кърылгъансан.
Къайгыргъанлар сизге кърарап мунгайып,
Сююнгенлер шатланырдай болгъансан.

МАГЪАММАТ АПЕНДИ ОСМАНОВГЪА КАГЪЫЗ

Бисмилла, кёмек эт, ай Солтан Карим,
Сазгъа сёз гелишсин, тюзелсин йырым,
Алдын чы бар эди йыргъа гюнерим,
Тынгла чы, кърарайыкъ, Магъаммат апенди.

Абдулгъа кагъыз яздынг, йыр булан бир керен,
Аны жавабын Къазакъ, муна, мунда бере.
Абдурагъманны, Абдулну тилевюне гёре
Бу сёзлени язып, Магъаммат апенди.

Чакъда бир жавабынг етише телден,
Юрегинг кюсмейми шол узакъ элден?
Къардашдан, сырдашдан, таза гёнгулден
Мунгайып зар салам, Магъаммат апенди.

Сен гене гелсин деп ялбара Гъакъгъа,
Тынглашып къара чы замангъа-чакъгъа,
Пашманлар, кюю ёкъ, сен уйде ёкъгъа,
Англа бу сёзлени, Магъаммат апенди.

Сырдашынг мунгайып тура узакъдан,
Гелсин деп ялбара Раббим Разакъдан,
Бу йырны язагъан мисгин Къазакъдан
Эшит бек саламлар, Магъаммат апенди.

Тенглилеринг тергей о ян, бу яндан,
Гъюрметинг, абурунг артыкъ бий-хандан.
Агъматдан, Акъамдан, шо Ачакъандан
Сагъа кёп салам, Магъаммат апенди.

Саламдан сонг Къазакъ мурадын яза,
Аврувдан, сыркъавдан болмакъсан таза.
Гъар заман, гъар чакъда хатасыз гъаза
Къазакъны тилеги, Магъаммат апенди.

Йыракъсан, не пайда, гёрмейбиз юзюнг,
Эшитмейбиз сёйлесенг язывдай сёзюнг,
Бизин гъалдан-гюнден сорасанг оъзюнг,
Сав-саламат турабыз, Магъаммат апенди.

Болжалгъа гелесен, турасан аз гюнлер,
Гетсенг, гене туман, эшиле еллер,
Тувгъан еринг болду шол узакъ эллер!
Тилейбиз, къайт, Магъаммат апенди.

Къардашларынг излейлер, сагъына сени,
Мавлединг бу Яхсай, масканынг гъани,
Гъар кесге къолайдыр, гел, оъз ватаны,
Тилейбиз, гел къайт; Магъаммат апенди.

Гёрюнюп гетесен, гюнлени саймай,
Азиз ашналаны эсинден таймай,
Сюйкюмлю сёзлеринг унутма къоймай,
Жанларына сингенсен, Магъаммат апенди.

Сен де бир фагымсен, тынгла атагъа,
Ана гѣнгюн авла, тюшме хатагъа,
Инсангъа оylum бар, белгили сагъа,
Тилейбиз, гел, къайт, Магъаммат апенди.

Девлетинг, малынг харжлыкъгъа таман,
Сен де къалмассан дюньяда гъаман,
Буланы ойлама болмаймы заман?
Тилейбиз, гел, къайт, Магъаммат апенди.

Не этсенг етер ата-ананы гъакъы,
Бу дюнья фанадыр, ахырат бакъы.
Атангны къулагъын чайнай нечакъы
Ананг сени учун, Магъаммат апенди.

Атанг алтмыш тюрлю маслагъат бере,
Ананг сабур этмей, атангдан гѣре,
Айтгъанны эшитмей, тынгламай сыра,
Гъаман сѣзюн онг гѣре, Магъаммат апенди.

Сагъа гючю етмей, огъар ябуша,
Азмы увакъ лакъыр, гюнде хабуша,
Сенден кагъыз гелсе, уый агълюнг чабуша,
Къайтажакъ хабарынг излей, апенди.

Умарны сѣзлери бары да гъакъдыр,
Питат гюмюшдей хатасы ѳкъдур.
Ойласанг, сагъа да замандыр, чакъдыр,
Къайтып оъз ватанынг тапмакъ, апенди.

Биз, бажилеринг, юрегибиз яна,
Сени гѣрмегенли бек кѣп замана,
Гюн узакъ, ай батмай, тюгенмей сана,
Къайтсана, ай амалы, этмей багъана.

Биз мунда бозарып, сен онда къалып,
Къолдан бир иш гелмей, юрегибиз салып,
Накышлагъа яздырып суратынг алып,
Йибер, тилейбиз, Магъаммат апенди.

Накышлагъа йибер, язсын суратынг,
О, бу деп къойма, этме адатынг,
Ананг, бажилеринг, шол аманатынг
Излей, бек сагъына, Магъаммат апенди.

Элден сорасанг, этелер савда,
Юреклери сан минг юз тюрюлю гъавда,
Тюкенде, базарда, бакъчада, бавда
Дюнъялыкъ къазана, тоймайлар, апенди.

Ахшам геч къайтып, уйлеринде ята,
Ант этип, сакъатны – тюгюл деп, сата,
Беш шайы пайда учун атасын алдата,
Биринде тюзлюк ёкъ, тергесенг, апенди.

Сен кёп де къолайсан эшитмей, гёрмей,
Бизин Къумукъну хабарын билмей,
Къалыр йимик гёрелер дюнъяда оьлмей,
Умутлары уллу, къарасанг, апенди.

Бир-бирине яман хыялда, къастда,
Илагъи, тюз тюгюл, къардаш да, дос да,
Досунг да гъарам, къарасанг аста-аста,
Тамаша заманлар тюрленген, апенди.

Бизде бир табун бар, бир-биринден уста,
Очарда олтуруп, къатындай, ясда,
Юз хабар чыгъарар ёкъ ерден эсде,
Туфу! Ягъ, намус тас болгъан, апенди.

Айтды-къуйтду сёйлемек бу табунну иши,
Танглармы шу ёлну намусу бар гиши?
Хасап базарда, тюкен – очарда гъалиги гелиши,
Ахырларын Аллагъ тюз этсин, апенди.

ШАМИЛНИ ЙЫРЫ

Шамил тавдан айрылмагъы шар учун,
Шариатында терс юрюш кёп бар учун,
Шариатны ярыкъ нюрлю ёлунда
Оьлтюрсюн деп буюрамы уру учун?
Чабып чыкыгъан батырланы бири учун?
Чаба чыкъса, тутуп чалдырдынг,
Минг-минглени гъабас жанын алдырдынг,
Минглеп чалдынг хыйлы байны малы учун.
Мычыгышлар, бил, къуватлы къачанда,
Авухлар булан асил Чачан да,
Зулмунг гёрюп къачды яман гъалы учун.

Сонг сыгъанып силдар сюрдю уьстюнге,
Тавлуларынг тил тутмады ханы учун.
Баш сабулап жыйгъан къызылын
Оьлешмединг мисгин булан пакъыргъа
Оьлген атанг Дин-Ягунини бир жаны учун,
Отуз сандыкъ акъчангдан бермединг
Къазаватны кѣмекчи яны учун.
Намартланы насиби тез сюрюне,
Элтди сени Арасейни тѣрюне,
Амма сагъа оьлюп гетмек парз эди,
Тюшгюнчеге душманынгны элине,
Душманларынг къанды, дос янды,
Тюнегюнгю хабар болдунг тилинде.
Амма сени излейгенинг мал эди,
Энни бардынг тюкенлени ерине.
Орус пача мал берди,
Олтуруп ашамагъа,
Сен тилейгенингни этди,
Къыйналмай яшамагъа.
Пачалыкъ уллу уьйлеринг
Калуга атлы шагъарда.
Аша, ич, гез, кеплер эт
Жанынг сюйген тагъарда.
Ашап-ичип бу дюньяда тоюп гет,
Ахыратгъа барагъанда кьоюп гет.
Шамил, сагъа айып этме гъал да ёкъ.
Оьлюмюнге себеп болгъан мал да ёкъ.
Къуни уьстюнде уьйлер ишлеп олтурдунг,
Сандыкъланы санап малдан толтурдунг.
Имамлагъа яшамагъа ёл да ёкъ.
Имам болса къылсын къазават
Азирейил гъакъгъа жанын алгъынча,
Тавакелин бир Аллагъгъа тапшурсун,
Къаркъарасын къара ерге салгъынча.
Къара ерлер къарны къара батывдур,
Къарангы къабур кыйын ятивдур.
Къабурлар кюйге кыясас, кѣп тунчукъ,
Къазаватда оьлген дѣнер нюр гюнчю.
Гюнлер жаны гѣбелекдей арш гезер.
Гѣбелек къуш кѣкде-ерде хош гезер,
Айланып ахыр заман гелгинче.
Шамил, сенден бурун болгъан имамлар
Тах тѣрюнде тынч ятмады оьлгюнче!

УЦУМУ УЛЛУ ХАСАЙБЕК

Къарагъай булан тенг оьсген,
Къабугъу майлы къарынлым,
Татар атдай бел бувгъан,
Тасмалы ел айынлым.
Тенгли ханлар ичинде
Гьюрмети артыкъ,
сыйлы уллум.

Бойлулагъа боюн чююртмес,
Бугъалайын боюнлум.
Уцуму уллу Хасайбек
Орус пачагъа не этди:
Эр-хан атын оьр этди,
Генераллыкъгъа етди.
Эки биче беш къырал
Гезиги булан гетди.
Тенглешиген кюлпетидей
Сырын-гёнгюн англады,
Сёйлетип сакъ тынглады.
Хункерге ёл берсин деп,
Маскевге хат чегилди
Етти печет ичинден.
Хункерибиз тынглады,
Гючлю орус пачагъа.
Хат йиберди гёрсюн деп,
Хункерге гёчюп барма
Оьзюне ёл берсин деп,
Гелме ушатгъан бусурман
Артындан иерсин деп.
Къаст этди этермен деп,
Душмандан оьтермен деп,
Къудратлы худаим.
Ёл берсе, гетермен деп.
Истанбул тахшагъаргъа
Тебинсем етермен деп.
Бий Хасайны юреги
Белгили шотай эди.
Хасайны бир савлугъу
Кёп халкъгъа къолай эди.
Къувунлар десе къысылмай,
Къувана тувгъан алп эди.
Къачгъанланы артындан
Къувун етген чалт эди.
Явгъа янгыз бир оьзю
Ян тиркемес нарт эди.

Бийкелер тапгъан асил бий
Бырынгъыланы арты эди.
Бырынгъы бий батырым,
Арпынлангъан айгъырым,
Акъ гюмюш, сом алтынлым
Ягъ-намусгъа ёрта эди.
Яшлар булан яш эди,
Яшы уллу агъалагъа
Гъакъыл берген баш эди.
Хасайны душманлары,
Тюз этген сонг ишлерин
Не дувансыз, не ёлсуз,
Къайратлы Хасай бийге
Батдырдылар тишлерин.
Оьктем тургъан зр Хасай
Энни гетмей турман деп,
Пача берген кёп доллукъ –
Хорлукъда ашаман деп,
Осал эрлер оьр болгъан
Бу элде яшаман деп,
Тифлисте уллу сардаргъа
Экинчи арза берди.
Арзасыны жавабы
Тез тюшдю булай гелди:
Къынгыр учун, тюз учун,
Биревлени сёзю учун,
Гетмесин деп, къалсын деп,
Хасайгъа тилеп язды
Бизин булан болсун деп.
Шо сёзлер ачув тийди,
Хасай ичинден гюйдю,
Османлы топуракъгъа
Нечик де гетме суюдю.
Инараллар сардаргъа
Иш этип кагъыз язды.
Хан уллу Хасай учун
Къайтарып кагъыз алды.
Англасын деп, гёрсюн деп,
Хасай хункерни къоюп,
Пачагъа уьюрсюн деп.
Айтгъанны англамаса,
Буйрукъгъа тынгламаса,
Воронеж орус шагъаргъа
Токътатмай йиберсин деп.

Хасайны йибердилер
Воронеж деген элине.

Дон таркыалып,

кыан акъгыр

Арасейни төрүне.

Болжаллы боз топуракъ

Болжал тартган ерине.

Барып бир ай битгинче,

Экинчи айга етгинче,

Ажжаллы аврув тапды.

Арсланымны ачуву

Аргып юрекке чапды.

Арсланымны артындан

Ажжал оylum кыуvgанда,

Азирейил малайик

Жанынг бер деп тувганда,

Жаныдай кыара халкына

Кыара кыайгы явганда,

Кыайгысы артды,

дерт кыопду,

Таянган дин терекдей

Хасай Гыжи авганда.

Бугар булай болган сонг,

Ойлай бизге болур деп

Уч уландан бирисин

Ойлап солдат алыр деп,

Пайлап полкуна кыошуп,

Элтип давга салыр деп.

Агъ сени, агъ сени я,

Арслан Хасай оыр алмай,

Алысларда акъ чатырын

кыуралмай.

Алпавутдай келпетлим,

Аждагадай юреклим,

Бу кимдир деп сорамай.

Минген аты кыалгынгча,

Бел авруп, чарх талгынгча,

Бир жанга бир жан алмай,

Явга янгыз бир оыю

Тувра чабып сыналмай.

Кимлер айтма бола эди

Арасейде, ят элде

Хасай бийим оыюр деп.

Тувганына гыасирет

Тарланып жанын берир деп.

АНГЛАМА КЫЙЫН ТИЕГЕН СЕЗЛЕНИ БАЯНЛЫГЫ

Эр герек

Кызабындан – кыастындан

Азав биз – уллу биз.

Кызабы – ачуву, оыю.

Таштюлек – кыарчыгаланы журасына гиреген кыайыр кыуш.

Адам жини – инсан макюрю, гылласы.

Кириш – кыатты зат, алдын адамны сынган санларын кыатдырып сакыламак учун салына болган.

Сылыв – арыв ат.

Эренлер деген булан эр болмас

Төр алмас – мунда, абур кыазанмас.

Ябу – яман, осал ат.

Ер гиши – ер булан тенг деп айтма ярайган осал гиши.

Тегенек отдан – тегенек йимик чанчылаган отдан, яда тегенек якыганда болаган бирден янып гетеген отдан, кыйынлыкдан.

Осаллар согып сөйлер молуна – көп сөйлер, тюртюп, сөйлер, макытанар деген маынада.

Баламан – уыфюрюп согылаган музыка кыурал.

Баламанын терс куйлеп – терс-терсине тартып, яман сөйлеп.

Кыартык – ичкилерде кыолланаган мююз.

Яхсайланы яйнап чыкыган булагы

Уынем – даим.

Таркыаны – мунда, таяву. Бу сөз тархан деген сөзню бир журасы.

Ат гезен – ат аран.

Ягыасы явлу – ягыасы душманлы.

Аслам тутдунг – уллудан тутдунг.

Беренден – безмекликден.

Элчи – мунда, Азирейил – жан алаган малайик деген маынада.

Ителги кыушдай иптенип – кыарчыга кыушдай талпынып.

Кёклени таймас Темиркызыгы, кюлпетсизпени уйкен азыгы – даим бир йимик токташып тураган ярлылары уллу азыгы.

Албагы – авлия, хам адам.

Абдал – авлия.

Салагыга – мунда, жумагонге.

Абдырап – адашып.

Аристан – арестант.

Гесген төресин – гесген судун, төресин.

Асхарлары – мунда, элдеги сыйлы, абурлу адамлары.

Минг алмаган апенди – хатасы болмаган апенди.

Арасей – Россия.

Апендилик (эфендилик) этмек – мунда, пачаны конвой ротасыны кьадиси болуп ишлемек. Апенди, эфенди деп алдын заманда охуган адамлагы, моллалагы айта болган.

Төр сюрмеге – гьурметли иште ишлемеге.

Магьаммат апенди Османовгы кагызы

Бисмилла – Аллагыны аты булан мен башладым демек бола.

Солтан Карим – рагьмулу Аллагы.

Раббим Разакъ – бары затны береген сыйлы Аллагым.

Керре – керен.

Гене – дагыда.

Ялбара гыакгыга – Аллагыдан тилей.

Гыза – муна шу.

Болжалгыга – аз замангыга.

Гыни – кыайда.

Мавлединог – тувган ериног.

Масканыног – гыаман да туражакъ, кыалажакъ ериног.

Гыар кесге – гыар кимге.

Гюнлени саймай – гюнлени санамай.

Фагым – тез тюшюнеген, тез англайган адам.

Ата-ана гыакы – ата-ананы алдындагы авлетлени борчу.

Девлетиног – малыног.

Фанидир – панадыр, ялгандыр.

Бакы – гerti.

Атангны кыулагын чайнай нечакы – атангны нечакы инжете.

Сыра – бир янгыз да, бир де.

Питат – тап-таза, сыйлы.

Бажилеринг – баживлеринг, кыызардашларынг.

Тюгенмей сана – кемимей йыл, заман.

Накышлагыга язып – накыш безендирип.

Савда – савдюгер.

Сан минг – санавсуз.

Илагы – воллагы, гейлер дагы.

Дюньялыкы кызана – мал кызана, дюньялыкы яшавун кыурмакы учун.

Шамилни йыры

Сыганып – бек белсенип.

Кызылынга – мунда, алтынынг.

Элине – мунда, кыолуна.

Кыясас – такысыр.

Уцуму уллу Хасайбек

Айын – атны ерин ону кыаркырасына бегитеген кыайыш.

Кыырал – аз затны гьрсетеген оылчев, сюем.

Эр-хан атын – бий ва кыочакы атын.

Эки биче бир кыырал – мунда, кыысматына байлавлу ишлер.

Хункер – мунда, Тюркияны солтаны.

Хат чегилди – кагызы язылды.

Алп, алпавут, нарт – кыудратлы, гючлю адам, батыр.

Арпыллаган айгырым – еликген, гыалекленген айгырым.

Доллукъ – эркинлик.

Сом алтынлым – сав гесек алтындай сыйлы адамым.

Хасайны душманлары – мунда, Хасайгы кыаршы иш гьреген оьзге бийлер.

Сардар – пача гыукуматны Кавказгы кыарайган лап да уллу гыакими, наместник.

Османлы топуракъ – Тюркия.

Болжаллы боз топуракъ – болжал тартган ери, оылме барган ери.

Хасай Гыажи – Хасай бий гыажгы барган болма ярай.

Уч уландан бирисин ойлап солдат алып деп – учевден биревню солдат этип алып деп ойлай болгандыр Хасай бий Россия бусурманлары толу кюйде кыолгы алган сонг. О заман Кавказда яшайган бусурманлар асгерге алынмай болган.

Салав АЛИЕВ

ЙЫРЧЫ КЪАЗАКЪНЫ ЯШАВУНДАН ГЕЛЕГЕН БЕК АЖАЙЫП АЯТ ХАБАРЛАР

Бу йыл бютюн Къумукъ жамиятлыкъ ва бизин булан бирче бары Дагъыстан махлукъат, нечакъы къыйынлыкълары булангъы йыл буса да, Й. Къазакъны – 190 ва М.А. Османовну 180 – йыллыгъын белгилей.

Бизин халкъ учун, не йимик тарчыкълагъа тарып къала буса да, бу уьмметелер бек уллу агъамиятлы ва тийишли экенни миллетибизни гъакъында бираз сама намус билип, гъай этеген адам гъис этмей къалма кюй ёкъ.

Нечакъы девюрлер арадан оьтюп тура буса да, заманлар оьзлер исбатлай геле. Йырчы Къазакъ ва М. Османов бизге даимликге берилген 19-нчу асруну эки Атоллу къагъруман чалышывчуларыбыз, олар бири-бири булан агъа-инилерден артыкъ гёрюнеген дос-ювукълар къурдашлар ва сырдашлар.

Генг дюнья арада олар оьзлени яшав гъаракаты ва яратывчулугъуну нийматлы терен оьзюрлюгю булан бютюн айланагъа къумукълукъну малим эте болгъанлыгъы булан бирге, бугюнбюзде, арадан эки юз йыллар гетип тура буса да, гъеч бир тююрге къумукъ саламатлыгъыбызны йырып къоярбыз деп ойлашмай, шулай бир гъакъ гертиликге мюкюрлюк этмесек болмай. Орус адабиятдан къайры Россиядагъы башгъа миллетлени алып тенгleshдирип къарасакъ, шулай натижа чыгъармакъ бир янгыз да эрши гёрюнмес эди деп эсеме геле: 19-нчу асруну экинчи яртысында Й. Къазакъны ва М. Османовну даражасында умуми Россия даражада бири илму ярыкъландырывну тармагъында, Россия империяны бары Сибирь каторга, инсан чыдама болмас йимик азапларын оьзюню къысмет яшаву булан чегип чыкыгъан эки, гертиденде, Атоллу милли къагъруманларыбыз бола, оьзлер де бири-бири булан агъа-иниден артыкъ гёрюнеген гъакъ тенг ювукълар – бириси Й. Къазакъ, биревюсю де М. Османов.

Къумукъну кёп язывчулары ва илму ахтарывчулары оланы бизин тарихи гелишибиздеги терен чечмек учун кёп иш этгенлер.

Амма гъалиге ерли де таркъалмай, тунукъ кюйде къалып турагъан оланы яшав агъвалларындан хыйлы ерлери бары унутулмай. Шону учун болма ярай оланы яшав ёлларындан айтылагъан чакъы халкъ арада арты уьзюлмей чалынагъан эфсана (легендалар) хабарлар йыллар сайын артса тюгюл, кемимей. Булай гъал Й. Къазакъны яшавуну айланасында, айрокъда кёп ёлугъа деп айтма ярай...

Мен шу язывумда, Къазакъны сибирлеге ятаплап сюргюнлюгю, ону «кимбиллеп» ёкъ болуву шаирни ювукъ дос-къардашлары, тайпа-тухуму ва олай да

шавхал, бий ва бийке арадагы Й. Къзакъгъа бакъгъандагы аралыкъларын эсгерип, бек тамаша англав беривден авуз ва языв маълуматлагъа асасланып, бугюнго охувчулагъа билдирме сюегеним муна шулай...

Мен билегенни айтгъанда, эсиме гелген сонг мен язажакъ ачыкъ-аян болсун учун, охувчулар масъаланы шулай бир ерине маъна берип янашгъанны сюер эдим.

Й. Къзакъны яшав ёлундан гъали болгъанча да сёз кёбюсю гезиклер, маълуматлыкъ, эфсаналы-легенда формада юрюле. Легенда буса, бары фольклор асарлардай, кёшула, алышына, версиялатлаша турар, олар да бир артар, бир кемир. Бу эл-халкъ яратывчулукъну аламаты.

Башгъачалай айтгъанда-легендалы болмакъ оъзюню халкъны гъаваслыгъыны аламаты. Шу къайдада айтылып юрюлеген хабарлар гъар юртда оъзтерече болма да бола. Шону учун гелигиз, шо масаланы шулай бир янына агъамият берейик: Къзакъны бары сибир ёлларын документли далиллей мени учун, ахтарывчу алимлени группасыны бизин халкъдан хас экспедициялар къурулуп, – Къзакъны ёлун ёлламай туруп, оърде эсгерилген ёрав легендалыкъ бир бошмай узатылып туражакъ. Булай намуслар къачан кютюлюр, о башгъа масъала?!

Амма бу масъаланы шулай бир бек маъналы ерине тергев бериле буса яхшы эди. Бир белгили алим булай деген «легенданы гъакъ гертиликге ювукълугъу ёммакълардан оза». Шу гъакъылны тюзлюгюне инанмакъ учун, бизин халкъ арадагы гъеч унутулмай юрюлеген легендалардан «Ташуланны», «Сёнмейген отлар» ва «Паху ва Чарах» дегенлерин алып къарасакъ да таманлыкъ этер.

Муна гъали мен айтагъан чакъы зат савлайын шогъар, жанлы, тавушлу шагъат бола. Мени учун олар «легендалыкъ» барышдан озуп, иш гёреми экен деп эсиме геле...

ЙЫРЧЫ КЪЗАКЪ, СТАХОВ АНДРЕЙ ВА ЛЕНИНГЕНТЛИ МАМАЕВ ДАДАШ

18-нчи март 1992-нчи йыл. Биз, тенгликчилер, Дагъыстан Республикада гъукуматыбыз бизин халкъгъа бакъгъанда юрютеген тюзсюзлюкlege протест къаршылыкълар билдирип, гъаракат этеген гюнлерибизде, Хасавюрт шагъарны Яхсай якъгъа бакъгъандагы забастовка лагерибизден сонг, Къоркъмаскъаланы клубуну майданында уллу лабар салып, ерлешген гюнлерибиз.

Сагъат 12-ге юрюп тура болгъандыр. Мен штаб вагондаман. Лагерни чавушу таргъулу Магъаммат гелип:

– Воллагъ, Салав агъай, бир жагъил гелип, сени булан ёлукъмасам бир де ярамай, айтагъаным бар, деп, тувгъан, – деди.

Чакъырдыкъ. Къараявуз, бир бийик улан, 35-40 яшындадыр.

Сорашгъан сонг, экибизде яныз кълдыкъ. Къонакъ мен Ленингентденмен, фамилиям Мамаев, атым – Дадаш, касбум «дальный» рейс машиним бар. Шолай къазанаман, – деп башлады. – Билемисиз, мени гелмегимни себеби булай: «Гетген йылны яйында, Аштарханда бир танышларым тувуп, хатирин кълдырмайым – деп, машинимны хырданына ерли харбуз юклеп толтуруп, йыракъ сапаргъа чыкъдыкъ, айтсам, тамаша болажакъсыз? Къайда? Тап Якъутиягъа! Таман чакъы харж да бережек болгъан сонг, гъайдадым. Якутияны да лап йыракъ буччагъы Айкемен деген бир шагъаргъа. Артда билдим, – о Ойкюмен

шагъар, район центры. Чакъ да ачыкъ, атив етишдик. Харбузну есси бир дар-гили Акъуша райондан, мунда ону тезден кѣп танышлары болгъан экен? Ваа, харбузну талап ала. Нечик де мунда толу гъагъым бергенче ва олай да къайты-вгъа юк болмасмы экен деп, дерт-беш гюнлер къарама тюшдю. Гостиницада-ман, базаргъа ювукъда. Озюнг билесен, таныш-билиш, бир-бир де ахшамлар ашав-ичив. Кавказлылар, дагъыстанлылар гелген деп.

Сени де башынг аврутмайым, гъасили учюнчю гюн тюшге таба:

– Сизмисиз Дагъыстандан гелген? – деп бир къарт гиши гелди. Стахов Андрей Григорьевич, пенсияда, сакъаллы: – Дагъыстанлыланы кѣп сорай бола эдим, гъеч маъна берип къулакъ асарны тапма болмай тура эдим. Сиз де тюрлю-тюрлю тиллерде миллетлер кѣп экен! Къысгъасы, браток, мен сагъа айтма сюегеним уллаталарымдан бизге васиятланып гелеген бир аманат тапшурув бар, шону айтма сюе эдим... Башлап бир затны сорайым: сиз де. Казак: деген шаир, «Йырчы» болгъанмы, эшитгенмисен. Гъеч ону гъакъында не англавунг бар? – деп сорай.

Тюзюн айтайым, Къумукъда ким билмей Къзакъ деген ким экенни, шо мю-гълетде бары къаркъарам титирегендей болуп гетди.

– Андрей Сергеевич, ким билмей Къумукъда, Дагъыстанда, о чу бизин хал-къыны айтылгъан поэти, ону сибирлеге йиберген болгъан...

Шулай дегендокъ, Андрей Сергеевич, мени шатлыгъымны бѣлюп йиберип.

– Так вот, браток, хочу сообщить Вам кое-что о его пребывании, если так можно выразиться, с моим дедом Андреем Григорьевичем Стаховым здесь на каторге где-то в конце прошлого века...

Гъасили, ишлер Й. Къзакъ булан байлавлу шулай болгъан. Андрейни уллатасы Андрей Сергеевич Стахов Пермь шагъардан, учитель болуп ишлей болгъан лицейде. Бир гюн, байрам гюн ълдашлары булан олтуруп кеп этип тура-гъанда, сѣзден сѣз – о замангъы Россияны пачасы Александрны Петербургда биревлени негердир бир затгъа айыплап, асмакълагъа илип оьлтюрген деген хабар бютюн Россиягъа яйылгъан гюнлер. Шо гюн Андрей и ълдашларыны арасында шулай дей:

– Шолай эте буса, воллагъи, воллагъи пача оьзю де бармас ариге, тенгири ону такъсырламай къоймас, – дей.

Уллатабызны ълдашларыны арасындан бириси ону сѣзлерин полициягъа етишдире, бу бола февраль айны ахыры – 1981 й.

Арадан кѣп де гетмей. Март айны башында хапарсыздан гечени тунгунда гелип полицаилар уллатабызны чырмап-гюрмеп алып гетелер. Улланабыз, уллатабызны ювукълары ари чаба-бери чаба, Андрей Сергеевични атын-чувун билеген гиши де табулмай, бабушкабыз, яшлардан мени атам, ону къызардашы къалалар яп-янгыз ташланып. Кѣп заман гетип, шагъарда Андрей Сергеевич Александр пачаны бомба ташлап оьлтюргенлени уьюрю болгъан деп хабар яй-ыла...

Сонг-сонг булагъа хабар геле, дедушкабыз йыракъгъа Якутия къайтмас си-бирлеге йиберилген деп... Бу узакъ история, мени сагъа билдирме сюегеним, мени атам къайтара къайтара бек буварып, хабарлай бола эди.

Андрей Сергеевич Аймекен каторгада, сизин Къзакъ булан таныш бола, гюн сайын буланы ювукълугъу арта, айрылмас сырдашылыкъгъа айлана. Аймекен каторгадагъы дагъы да болгъан кавказлылар...

Сен оъзюнг билесен, каторга ахырда мундагы азаплыкъ, къара къан тюкюрювлеге чыгъара болгъан. Гъеч биревден кѣмек ѳкъ хат язып, кагъыз йибериш, аралыкъ тутма ѳл бермей, о ягъындан пачаны адамлары бек сакъ болгъан...

Сизин Къазакъ булан уллатабыз шо къыйынлы гъалларда элинден гъеч бир хабар эшитмейген кюйде гете, йыллар 1897 башына геле. Къазакъ бек авур кѣкюрек аврувгъа тарый, дедушкабыз аювну майы кѣмек эте деп, бир якъутгъа тилеп табып, ашаталар. Кѣмек болмай. Ол къара къанлар къусагъан бола.

Артда Къазакъ, узакъ къалмай гетежегин билгенде, бизин уллатабызны да, бирдагы булар булан ювукъ гюржюлю гиши болгъан акъсакълайгъан. Къазакъ чыкырып айта: «Сергей, сен болсанг тюгюл, мени дагы биревюм де ѳкъ, мени къолъязывларымны, не эп табып буса да, Дагъыстангъа, бизинкилеге етишдирме къаст этерсен деп», – эки-уыч адамлары атларын ва Дагъыстанда къайда, не бойда турагъанында орус гъарплар булан язып бере.

Шулай лакъырдан сонг, Къазакъны тилевюню гѳре, шо оъзлер булан ювукъ якъутну чакырып, бир туташ темир къазыкъ табып гелсин деп тапшуралар. Табуп алып геле, шо якъутлуну кѣмеги булан перчин чюйлер булан чѣкючлер уруп, Темир къазыкъны оър бетине орус гъарплар булан «Й. Къазакъ. Дагестан», – деп язып онгаралар.

Арадан жума да гетмей, Й. Къазакъ гечине – 1997 йылны март айында. Андрей Сергеевич ѳлдашлары да булан элтип ювугъун гѳмелер ва къабуруну башына шо язывлу темир къазыкъны да мекенли орнаталар...

Бизин атабыз шо къабурну мунда Кавказдан йиберилип гелгенлеге кѣплерине гѳрсетип, Къазакъны уллатабыз булангъа агъваллары хабарлагъан.

Атабыз айта бола эди. Оъзюню атасы Пермге къайтмагъан, мунда яшап къалгъан. Сизин Къазакъны тапшурувун кютме кѣп заманлар инамлы адам тапмай тургъан, артда да Дагъыстандан гелген биревню табып, айта эди о адам биревню олтюрюп мунда сибирге йиберилген бир бий тайпаны адамы болгъан деп.

Къазакъны къабуруна атабыз булан бир керен барсам тюгюл, дагы бармагъанман, ѳругъу эсимде, сѳе бусанг, барып, излеп къарайыкъ, – деди.

Экинчи гюн, сѳйлешип, бардыкъ, хыйлы айландыкъ, ким де бар. Экинчи гюн Андрей агъав бирдагы бу якъны яхшы билеген адамны да алып гелди. Сонг къабур араларда тот басып сакълангъан темир къазыкъгъа урундукъ. Етишгенче Андрей агъав: «Тот самый», – деп алгъасады. Оланы да къаратып, мен билген кюйде дуалар охудум. Гъарпны билинмейген кюйде тот ашап, бир бѳлюгю ѳкъ эди. Къалгъандагы: «Казак Дагестан» ачыкъ охула эди.

– Салав агъай, гечип къоюгъуз, мен оъзюм де хантавлукъ этдим, къайда буса да табып, сурат чыгъарма герек эди. Андрей – дедушканы, ону атасыны, уллатасыны суратларын алма герек эди. Айып этмегиз, булар бары да къачан гелди эсима десегиз? Уыйге къайтгъанда...

Бирдагы Андрей агъавну хабарларында булан байлавлу бир дагы зат эсимде къалгъан. Кавказданмы яда бизин Дагъыстанданмы о заманларда чыгъагъан Сибирь газетде ишлейген бирев болгъан. Ону каторгада тургъан кавказлылары гъаллары гъакында язгъан статьялары газетни бир-нече номерлеринде болгъанны айта эди.

Андрей дагъы да булай дей эди: къайсы йылдыр бир йыл (19-нчу юз йылны ахырында) бир башгъа пачалыкъдан гелген язывчу, сурадчы да булан уллатабыз булан хабарлап, кѣп затны язып алып гетген болгъан.

Бу хабарны мен юртда да, юртдан тышда да кѣплеге хабарлагъанман. Гъатта школадагъы учителлеге етгенче, къарадым: айтардай маъна берип, тынглап адам табылмай, Артда бизин юртлу бир институтда ишлейген Халит деген, алим адамны уъюне иш этип барып, мен гѣргенни къысгъача хабарладым. Бир-бир затланы о язып ала турду. Бир керен ёл уьстде къаршы болгъан да, ол магъа: «Сени хабарынгны язывчуланы союзуна Аتكъайгъа билдирдим, университетге барма заман болмай тура, ону гъакъында оьзюмню де язма хыялым бар», – деди.

Гъасили калам, о гюнлерде, ювугъум Тулпар берип, сиз чыгъаргъан «Заман гелир» деген китапны охугъан сонг, не этип де, сизин булан лакъырлашмай къоймасман деп айтып, иш этип гелген заманым, – деди.

Дадаш булан мундан сонг да бир-нече керенлер ёлугъуп сѣйлегенбиз...

Дадашны хабары гъакъында гъали болгъунча да бир ерде де бир зат да язылып чыкмагъан.

Дадаш, арадан хайлы йыллар гетген сонг, узакъ аврумай, гечинди.

Мен де о магъа берген маълуматланы гъисапгъа алып, китаплардан, интернетлерден таба кѣп ахтарывлар юрютюп турдум. Не де табыла, не де чыгъа, Якутияда да, гъатта Андрей айтагъан Ойкюменде де, Стаховлар да, олагъа ювукъ гелеген о девюрлердеги замангъы агъвалатлар, фамилиялар да чыгъа, гъатта сибирлеге барып, сапарланып айлангъан тыш пачалыкълардан гелип, сибир каторгаланы гъалларын уллу китаплар этип язгъанлар да ёлугъа. Амма Къазакъгъа байлавлу Стахов Андрейни тувра эсгереген гезиклер ёлукъмай.

Артда Якутияны, Тобольск, Игарка шагъарланы пачалыкъ архивлерине гъалны ва масъаланы айтып, кѣп-кѣп кагъызлар яза турма тюшдю. Бары да оьзлеге гелип, иш гѣрме чакъырса тюгюл, дагъы кѣмеклешивлер болмады.

Шу гъалны кѣп институт башчыларына етишдирдим. Тек иш «къарарбыздан», «ойлашайыкъ» сѣзден дагъы ари бармай къалды. Оьзгеленики йимик бизинкилени милли спонсор-кѣмекчи къурумларыбыз да ёкъ, шону учун да. Йырчы Къазакъны, Стахов Андрейни ва ленингентли Мамаев Дадашны масъаласы бир милли жагълыгъы булангъы адамны къудратлыгъына таянып токътай.

Шогъар да къарамайлы, бизге Мамаев Дадаш берген «Къазакъ-наме» милли културабызны гъайын этеген адамланы кѣп затны уьстюнден ойлашдыра ва артгъа тартылгъан сайын кѣп масъала-суалланы керт этип, чанчып, чыгъарып тер-бей.

Шолай гъалиге ерли де тергевге алынмай турагъан суалланы бириси булай. Йырчы Къазакъны сибирден язгъан кагъызларында ону булан бирче каторгада ювукълукъ юрютген Стахов Андрей айтагъан алааматланы шагъатнамеси болурдай сатырлар бармы?

Шоссагъат жавап берейик – бар. Бир тюгюл бир-нече керенлер, мисал учун нени гѣрсетме болабыз?

Шогъар башлап Й. Къазакъны бир йырын алып къарайыкъ:

**Мен, Къазакъман, Къазакъман,
Дагъыстанлы Къазакъман.**

**Тавлар булан тюзлеге
Алты ай ёл узакъман.
Тенгириден гелген язивгъа
Темирлерден ясап къакъгъан къазыкъман.***

Бу ой, «Темир къазыкъ» калима шаирни дагъы да бир нече йырларында къоллана.

Андрей Стаховскийни озлер каторга тургъан ерлеге Ойкюмен демек о ерни атыны маънасы якъутлар озлер айтагъан кюйде бизинче «ойкъала» демек бола.

Гелигиз гъали Й. Къазакъны шо тайпа йырларындан булай сатырларына агъамият берип къарайыкъ:

**Ой къала, ананг оьлсюн,
Ой къала,
Ойлагъан сайын ой бола,
Ойну ойгъа, сен худайым, етдирмей,
Уланланы оьлтюрмесенг не бола.****

Й. Къазакъны шо сёзлени тизиминде гелеген бирдагъы сатырларын алып къарайыкъ.

**Елисек де оьзюнден сонг эл къалып,
Алтынлы тахдан айрылып,
Къара ерге кимлер гирип ятмагъан.**

Шаирни Александр пачаны оьлтюрюлгенини ачыкъ гёрсетивю болмаймы? Яда шо йырыны эки ахыр сатырларына тергев берейик.

**Дюньяда гъеч гъёкюнчюм къалмады,
Йыламагъыз магъа энни оьлген сонг.*****

Й. Къазакъны бирдагъы бир «айтылмай» айтылагъан бир сырына гёз чатайыкъ.

Оьрдеги шаирни оьзюню оьлюмю ювукъ экенни гъис этип язгъан шиърусуну сыралы ерин эсгерсек, бизин гъали айтма сюегенибиз бирден-бир аян болажакъ.

Шаирни шо йырында 1897-нчи йылны февраль айы гёрсетилген. Й. Къазакъ, Стахов А. айтагъангъа гёре, бир-нече айдан сонг, шо йылда гечинген гечингенче оьзюню къабуруна салынажакъ язивлар да этип темир къазыкъдан сын да гъазир этген, оьзюню къольязывларын Стаховгъа элине етишдирме васият этип тапшургъан.

Эгер гертиденде, иш шолай болгъан сонг, почта булан кагъыз аралыкъ юрютме ихтияры да болмай туруп, Къазакъны шу кагъызы ва оьзге сибир йырлары не ёлда, не къайда да Дагъыстангъа етмеге бола дагъы? Ону ювугъу Стахов А. нечик буса да бир кюй тапгъангъа ошамаймы?

Бу ерде булай къошум болмаса, яхшы англашынып битмесе, Къазакъны кёп асарлары, кагъызлары Абусуфиянны атасы Акъай къадиге этип сакълангъан. Ондан уланлары – Абусуфиянгъа ва Абухайыргъа шо кагъызланы хыйлылары тюшген. Абухайырдан ва огъар къардаш болагъан гъелили Исмаилов Магъамматларда сакъланып, белгили язивчу ва журналист Вагъап Загъировну

*. Й. Къазакъ. Дюньялар башгъа болса сюебиз. Т. Магъачкъала, 2017. Б.149.

**.. Й. Къазакъ. Гёрсетилген китабы. I том, б. 245.

***. Й. Къазакъ. Т. 1. Б. 253.

кѣмеклиги булан генг арагъа чыгып белгили бола ва шаирни китапларында берилме башлай.

Бу 1957 йыл.

Шо сибирден Стахов Андрей йиберген Й. Къазакъны язывлары Дагъыстангъа етген болгъангъа шагъатлыкъ этеген бизин къолубузда бирдагъы далил бар.

О булай. 1935-нчи йылда Эфенди Капиев Й. Къазакъны поэзиясы булан таныш болгъан, Й. Къазакъны «къумукъланы гениальный шаири» деп къайматлай туруп, шо йылдагъы тептеринде Й. Къазакъны биз оърде эсгерген «Йыламагъыз магъа энни оылген сонг» деген сатырын къоллай:

«Этот мир – горе, горькое море,

О, чьи, чьи только корабли в нём не утонули (потерпели бедствие)».*

Къазакъ.

Бу гъал бирдагъы бир сыралыкъгъа аянлыкъ бере: Й. Къазакъны кѣбюсю Сибирден гелген йырлары янгыз 1957 йылдан тюгюл, ондан алдындан берли де эл арада охулуп юрюле болгъан.

ЙЫРЧЫ КЪАЗАКЪНЫ ТАЙПА-ТУХУМУНУ ГЕЛИШИ

Шу тармакъда гетген юз йылыны 60-70-нчи йылларындан тутуп туташ ахтарывлар юрютеген мени дерт-беш ювукъларым бар эди. Олардан уьнюсю профессор Адилгерей Гъажиев, Тамаза-тѣбе юртда муаллим болуп ишлейген Хизирри Гъажиев ва Абдурагъым Абдурагъманов Тѣбен Жюнгютейден, Ибрагъимов Сиражитдин Ботаюртдан, Акъаев Магъаммат-Гъанипа Кафир-Къумукъдан.

Бир-бирде группабыз булан барып, Йырчы Къазакъны торуну Солтаханны уланы Хасавюртлу Агъмат Къазакъов булан да ёлугъуп шаирибизни ювукъ къардаш-къурдаш, дос тайпасын белгилемек учун хыйлы гъакълашывларыбыз ва чалышывларыбыз болду.

Буйнакский шагъарда, Атланавулда, Жюнгютейде, Ботаюртда, Магъачкъалада, Къазанышда, Гъелиде, Эрпелиде, Яхсайда, Агъачавулда, Таргъуда танышларыбыз огъар барсагъыз, о биле дей туруп, аякъ уьстде языв яза, бир-билгенибизни урушдуруп, къурашдырып къарай туруп, хыйлы гюнлени аякъ уьстде, гетгенин билмей къалгъан гезиклерибиз кѣп болду.

Шону уьстевюне бизин факультетде охуйгъан къумукъ яшланы группасы булан, бир нече керен мени алдымда охуйгъан аспирантланы группасы булан гетген асруну 60-70 йылларында 9 керен бары да къумукъ районлардагъы юртланы – тап Башлыдан Къазанышгъа ва Осетияны Моздок районундагъы Къызлар юртгъа етгенче ахтарывлар юрюте, элѣп чыкъма тюшдю. Ондан сонг буса, Къазакъны яшаву ва яратывчулугъу булангъы бир-бир халкъны арасында хабарланагъан маълуматланы делилшеширик учун кѣп шагъарланы архивлерине барып ишлеп, документально токъташдырмакъ муратда кѣп заманлар чалышма тюшдю. Шаирни тайпа-тухуму гъакъда мен язажакъ зат оърде эсгерилген чалышывчуланы, илму ахтарывчуланы кѣп дѣвюрлер бою юрюлген ишни натижасы болма да ярай.

Бу тайпа баянлыкъланы белгилейгенде Й. Къазакъгъа тувра аралыгъы бар, фамилиясында «Къазакъов» деп юрютеген Агъмат булан шо бир заманны

*. Эфенди Капиев. Соч. в 2 томах. Махачкала, 2009. Т. 2. С. 106.

ичинде Атланавулдан Байбашов Байбашны, Шихамиров Басирни, Сунгуров Басирни, Хасавюртдан Алхазова Назият-ханымны ва дагъы да Ботаюртдан, Кёстекден, Яхсайдан олай кёплени уллу гьюрмет булан эсге алма тюшедир деп эсеме геле.

Мен шу ерде эсгерме сюеген бир маъналы ерин айтмай кьойма ярамас. Олар озлер айтагъанны озюм язып алгъандан къайры, мен Й. Къазакъны лап ювукъ тувра къан къардаш адамы Къазакъов Агъматгъа (Хасавюрт), Ботаюртлу учитель, Сиражутдин Ибрагъимовгъа, атланавуллу, Й. Къазакъны дагъы бир юртда да айтылмай юрюлеген Й. Къазакъны яшав кысматын хабарлайгъан Сунгуров Басирни уланы Агъматгъа ва Тамаза-тёбеде кёп йыллар учитель болуп ишлейген Хизириге, олайда университетде мени алдымда охуйгъан Магъачгъа (оззлени юртлусу миналы таргъулу адам Амирхан Й. Къазакъны гъакъындан билегенин айры китап этип чыгъарма болурдай деп, бек тилеп асырап, тапшургъан эдим). Мени шу тапшурувларымны олардан уьевю кютюп гёрдюм Ибрагъимов Сиражутдин уллу журнал форматдагъы эки къалын тептер толтуруп язгъан эди, Й. Къазакъны Ботаюртдагъы дос-къардаш, яшав агъвалын айрокъда, ону уланы Устарханны, ону да уланы Солтаханны кысमतларындан.

Янгыз Сиражитдин эди Къазакъны тайпасындан эки алааматны билдиреген: Устархан Татарханов озю де биревню атларын гъайдап алып гетген деп, озю де бир заман Россияны бир шагъарында туснакъда туруп къайтгъан болгъан экен? Сиражитдин дагъы да юртундагъы къазанышлыны айтагъанындан алып, Устархан, Й. Къазакъны башлапгъы Атланавул якъда алгъан къатынындан тувгъан яш болгъанны хабарлай эди.

Сиражитдинни «Къарчыгъа» журналны редактору, белгили шаир Акъай Акъаев булан ювукъ аралыгъы бар эди. Шо йылларда Акъайны кызы Минаханым Ботаюртгъа эрге чыгып, Сиражитдин булан бир школада ишлейгенге болма да ярай. Иш онда тюгюл, башгъа зат да, Сиражитдин озю Й. Къазакъны гъакъында язгъан китабына гёз къаратып, Акъайгъа редакторлукъ этме берегенин мен озюм гёрдюм.

Тап шо кепде Й. Къазакъны яшавун ва тайпа тухумун суратлайгъан эки-уьч, къалын тептерлени безеп мен Хизири Гъажиевни, къарланортлу Магъачны кьолунда гёрдюм...

Шу къайдада атланавуллу Сунгуров Агъмат язгъаныны бир варианты (толу кюйде болмаса да) мени озюмню языв-наме архивимде сакъланып бар. Агъматны китабында башгъаларда ёлукъмайгъан булан эки сигъру-сиягъ къайдада чалынырдай эки маълумат бериле: юртда пеленлерде, Нене деген къатындан къалып, сакълангъан ажам китап бар экен, шонда Йырчы Къазакъны хижирни санавда 1236 йылда тувгъан, ону атасы Татархан да, озюню кьолундагъы тюбеги хапарсыз атылып гетип, бирев муну кьолундан оьлген. Башгъалар айтагъангъа гёре, тюбек тийип оьлген Татарханны, иниси болгъан, шону учун айыпланып, Татархан бир нечакъы заманлар шагъарны туснагъанда ятып чыкыгъан, юртну белгили уллу адамлары, барып, шагъарны башчысына тилеп-йылап дегенлей Татарханны юртуна къайтаралар...

Агъматны языв-намесинде бирдагы бек тамаша ери: Й. Къазакъ ва Райгъанат бийке, гертиден де, бири-бирине гъашыкъ жагъиллер болгъан. Шону учун да, муну билгенде, ону атасы Абдулмуслим шавхал озюню лап айтылгъан языкъсынын не зат экенни билмейген нёкери Абу Бамматовгъа ва наиби

Агъачавулну бийи Алескендерге, къараваш кызын Атабайгъа къачырма кѣмек этгенден къайры да, нечик буса бир зат ойлашып Йырчы Къазакъны, минг тюрлю багъаналар табып, ёкъламакъны тапшура.

Агъмат жыйгъан хабарлагъа гѣре, бирдагъы бек тамаша бийдирив: Й. Къазакъ биринчи йиберилген сибиринден къачмагъы булан болгъан. Ятапдагъы ювукълары оьзлер булан бирге каторгадагъы къазикъумукълу гиши оьлгенде, оьлген Къазакъ деп билдирелер, сайки, ону гѣмелер, оьзюм Къазакъны, бир-не-чакъы чет ерлерде яшырып сакълап, нечик де огъар къачма ёл ачалар. Архив документлерден белгили болагъаны йимик, сибирден къачагъанлар бу къайда-ны чакъда-чакъда къоллай болгъанлар.

О девюрлердеги бу тайпа гъалланы барын да айтайыкъ десек, кѣп язивлар этме тюшер эди...

Гъасили, мен билген, эшитген, гѣрген чакъы гъакъ герти ва сиягъ-сигърулу, бир керен оьзю булангъы лакъырда бизин белгили адамыбыз мискин Ильяс Гъажи де айтгъанлай, мужиза легендалыкъгъа берилип иш гѣрме тюшер эди.

Бу ерде эсгерсек яхшы болур: Йырчы Къазакъны тухумуну гелишин шулай суратлама гезик гелди.

Йырчы Къазакъны атасы муслимавуллу Татархан. Татархан Абусуфиянны атасы Акъай-къадиге ювукъ къардаш тиеген адам болгъан. Муну гертилиги бу язивну барышында гъеч шексиз экени далиллене туражакъ.

Гъалиге, гелигиз шексиз бир документге инанайыкъ – Й. Къазакъны кѣп санавда сакълангъан сибирден йиберилип гелген тархлары (даталары) ва бир-бирде адреслери гѣрсетилеген кагъызлары бар. Шо язивларында Къазакъ: Къазакъ Татар-огълу яда Къазакъ Татархан-огълу ачыкъ-аян къол салып яза. Бу да азлыкъ эте деп айта бусакъ, дагъы да бу гертиликни бирдагъы бир янына тергев берме тюше: къол салгъандан къайры да, йырны рифмалашывуна оьзюм къошма да унутмас. Огъар шагъат болгъан кѣп-кеп мисаллар бар: сибир йырларыны биринде шаир оьзюню атын, атасыны атын булай айтып беклешдире:

Дагъыстанлы Татар огълу Къазакъдан

Райгъанатгъа оьпке салам узакъдан.

Бийкем, неге къайгъым этип алмадың,

Тюлкюлейин тюшген де темир тузакъдан...

Кюйге къарагъанда, бу оьпкелев шаир башлапгъы-биринчи ссылкасыны вакътисинде язылгъан кагъызы.

Шаир артда, къайтмас сибирлеге йиберилген Якъутияны каторга тарапындан язгъан йыр кагъызында ону булай ахыр сатыры булан тамамлана:

Дюньяда гъеч гъѣкюнчюм къалмады –

Йыламагъыз магъа энни оьлген сонг, – деп.

1897-нчи йыл тархын гѣрсетип «Къазакъ» Татар деп къол сала.*

Шаирни оьзюню атасыны атын айтагъан дагъы да бир-нече йырлары бар. Оланы барын да гелтире турмай, Й. Къазакъны бир йырында атагъа-анагъа бакъгъанда бек уллу маъналы сатырларыны айрыча маъна берип къарамакъ кѣп затны англата:

*. Йырчы Къазакъ. Алда гѣрсетилген китап. Б. 293.

Шаир «Уч йыллагъа мен олжасыз ятайым», – деген йырында бу масъалалагъа дагъы да бирден-бир ачыкълыкъ бере:

**Батырыма, жан Акъайым – гиевге
Аманатдыр олжам булан Атайым.***

Эс этмей болмайсан: шаир анасыны атын тутмай, ол атасы Татархангъа олжасындан сонг, бек асырап: «Атайым», – дей.

Эсгерилген гертиликген хабарлары Йырчы Къазакъны оъзюню ожагъындан-олжасындан, бизге кѣп санавдагъы информаторлар билдирген кюйде, Йырчы Къазакъ биринчи гезик атасыны тайпа-тухумудан къардаш тиегенлени кызы Шамай булан уйлене. Шамай, башлапгъы яшын табагъанда бек авур гъалгъа тюшюп оъле. Й. Къазакъны ондан тувгъан уланы да гиччи яшлайын кызызамукъдан авруп гечине.

Бу ерде бизин охувчулар бирдагъы булай затны билсе яхшы, бир-бир информаторлар, айрокъда уллу чагъындагъы эренлер: Шамай Йырчы Къазакъны анасы болгъан дейгенлери де ёлугъа эди.

Муна язывубузну яшав барышына огъар телмирип башлап мени айт деп кыыстап туврадан гелеген гертиликген оътесиз ювукъ уч факт бар. Оланы бири – оъзюню сибирлеге деп сюрдюнлейген деген биринчи девюрюнде Й. Къазакъ «алыслар» деген англавну бир керен де къолламай, о англав шаирни сибирлеге къайтмас этип йиберилген девюрюнде гючли маъна берилип геле: неге тюгюл, алыслар кѣп йыракъ, бузу тавдай тараплар:

**Алыслар болду бизин элибиз,
Дув денгизлер сыр гечеген ерибиз.
Алысланы къара бузу тав болсун,
Биз оьлгенбиз
Улуйгъан гъарай ели сав болсун.****

Ону йырларыны бу тайпа белгилерине къарагъанда, тергевлю охувчу эсле-мей болмасдай бир натижа ойгъа гелмей болмайсан: шаирни яшавундагъы ахыр алысланы азабын чечеген поэзиясында шавхаллар да ёкъ, Райгъанат бийкелер де ёкъ. Дагъы янларын айтмагъанда, шундан да гѣрюнюп тура ону поэзиясыны «алыс» девюрю ону яшавуну арт ва уллу чагъына етгенден заман.

Гъал, гертиден де, шолай экенни ва шаир энни дюнья барышны девюрден гъар-бир уллу гиччи асарында янгы ва терен даражада, яшавну бек четим ва къаршылыкълы алам атын гѣрме ва бек таъсирли философия ой даражада, алда бир де болмагъан ва болма да бажарылмагъан сурагъа зма башлай.

Йырчы Къазакъны бу девюрдеги Йырчы язывчулугъу тенгсиз бир игитлик ва къагъру даимликге къалажакъ къагъруманыкъ эпопеялыкълы ангы болуп чалынма башлай. Муна дюньялыкълдагъы алатолпанлыкълны тюзевсюз барышында Й. Къазакъ ата-ананы бирдагъылай сырала яраппилик булан эсле-мекни тийишли гѣре ва натижада яшавунда, яратывчулугъунда васият англавну къолламакъны тийишли гѣрюп яза ва оъзюню яшав ёлуну гъазилин чыгъарагъандан булай дей:

**Ата-ананы алтмышында арт этип,
Етмишинде къайгъы булан къарт этип,
Генг дюньяда гѣрген гюнюн ярты этип,**

*. Оьрде гѣрсетилген.

** . Й. Къазакъ. Алда гѣрсетилген китап, б. 167.

Бизин йимик нече, кьайда ёкъ.

Шо девюрюнде шаир ата-ананы ва ювукъ адамларын эсгереген сатырларын алып кьарайыкъ:

Атасы оьлмек – асхар таву йыгьылмакъ,

Анасы оьлмек – айман кьолу кьурумакъ.

Кьызардашы оьлмек – бавур эти уьзюлмек,

Кьатыны оьлмек – уью бузулмакъ, ожакълары сувумаъ.

Башгъа бир йырында шо гьалеклигин сураглама бирден-бир гючлю сёз таба:

Гёз алдында отгъа туюшуп гетсем де,

Бугюн магъа сув тёгежек гишим ёкъ,

Бу сёзлени гьеч бармы экен хатасы

Эр башына шолай чырмав иш туюше

Насиплини савлай болур атасы. (б. 226)

Йырчы Кьазакъны артда гезик ятаплап – «кимбилдилеп» Сибирлеге йиберилен девюрде дюнья даражада, кьайсы халкъны поэзиялыгъын алып кьарасанг да, ону йырларындагъы терен кьумукъ ойдан тамаша гьайран келпетликде дагъы ёлукъма болмас деп ойлашмай болмайсан?!

Шону йимик Й. Кьазакъны Сибирлерден язылгъан йыр язывларындагъы – 80-90 йыллардан кьалгъан гьар сатыры унутулма болмас йимик бир документ, оьзюню кьысматы булан бютюн дюньялыкъны алатолпанлыгъын, онда гёрсете.

Яшав шолай бир аччы денгиздир,

Гемеси онда кимни батмагъан,

Алтынлы тахдан айрылып,

Къара ерге кимлер гирип ятмагъан.

Бу айтылып гетген зат, шаирни тайпа-тухумуну гелишине байлап айтгъанда, бизге Й. Кьазакъны башлапгъы сюрдюнюнден кьайтып, о замангъы Дагъыстанда яшама ихтияр берилмей, ону Яхсай-Ботаюрт бойда яшавундагъы тайпа тухум адамларыны гьакъындагъы маълуматларына чыгып сёз айтма ёл ача.

Бу оьзюню Хасавюрт-Яхсай булан Ботаюрт девюрюнде, агъа-инилер де этмесдей – оьзюне кёмеклешген пачаны конвоюндагъы кьадилик ишни тамамлап, юртуна кьайтып гелген Умар эфендини ва ону Санкт-Петербургда шо бир заманны ичинде пача аманлыгъын сакълайгъан бусурманлардан кьурулгъан асгер бёлюкге де ва Петербург университетде тюрк-татар тиллерден дарс беривчю болуп ишге алынгъан Магъамат апенди Османов болгъан.

Бу эки де кьурбанлыкъдагъы адамланы аралыгъы, эгер гьакъ герти кьыйматлыкъ берип айтгъанда, агъа-иниликден озса туююл, гьеч кьалышмагъан.

Бу 19-нчу асруну 60 йыллары, Дагъыстанда, Кавказда шамилликде алда йимик туююл, янсыллы болуп, тёбенлешген, аста-аста булан Кьумукъ шавхаллыкъга да болмагъандай ахыр салынмагъа башлагъан, Дагъыстанда яшав гьаллар, Кьакъашуралы Абдурагъманда язгъанлай, «бийлери пачадан алапа алып пуллукъда, оьзденлери заводларда кьуллукъда».

Бу девюрге, эсге алмакъ учун айтгъанда, Й. Кьазакъ жагъиллигинде бири-бирине гьашыкъ болгъан Абдулмуслим шавхалны кьызы Райгъанат бийке де эри оьзюне зукъари болагъан Ибрагъим Жюнгютейли бий, ичкичиликге тарып оьлген сонг, эки гиччи яшы булан янгыз кьалгъан Райгъанат бийке яхсайлы Элдар бий булан уйлене. Мунда да Райгъанатгъа насип иржаймай. Эри

Элдар бий бир тойда Арланбек бий булан кьанлы тартышывда ону оьлтюрген саялы кьайтмас сибирлеге сюрдюлене, оьсюп гелеген яшлары булан Райгьанат бийке Яхсайдан Ботаюртгьа гечюп яшама борчула бола.

О замангьы Хасавюрт округдагьы ер ессиликни белгилейген архив документлер гёрсетегендей, Райгьанатны ихтиярында бу Ботаюрт бойда дёрт мингден артыкь десяти топуракь еслиги бар.

Шо юз йылны орталарына таба М. Османов конвойну ишине Петербургьа гете. Кьазакь Яхсайдан Ботаюртгьа гелип ерлеше.

Кёп информаторлар айтагьангьа инанмаса кюй ёкь: мунда, Ботаюртда, Й. Кьазакь бир гьара ертурман этеген ва гюмюшчюлюк усталыгьы булан амал эте, артда буса, эндирейли Асевден, олай башгьалардан арендагьа ерлер алып, харбуз-пастан чачывлукь булан кьазанма башлай, ону бу гьалын англатагьан тувра Й. Кьазакьны загьматчылыгына байлавлу йырлары барны, охувчулар биле деп, мисаллар гелтирмей кьоябыз.

Алда биз атын эсгерген Сиражитдин Ибрагьимовну Й. Кьазакьны яшавуну шу яны айрокьда ону мундагьы бир тайпалар булан кьара халкьын ихтиярларын якьлап юрюйген тартышывлар бек жанлы кюйде суратлангьан эди.

Язывну барышын гьали энниден сонгьу Йырчы Кьазакьны тайпа-тухуму булан сыкьлашдырма кьарайыкь.

Бу гьали мен Й. Кьазакьны яшавундан ва тайпа тухумуну гезикли гелешинден язывум мен оьзлер булан кёп йыллар бою ювукь аралыкь юрютген уьч ёлдашлары оьзлени уллаталары айтагьанны язылгьан тептерлерине ону уьстевюне мени тилевюме гёре, магьа мени соравларыма жавап гьисапда язып берген жавапларына асасланып бериле.

Олардан уьчюсю мен Дагьыстан университетде дарс юрютювчю йылларда очно ва заочно охуйгьан студентлерим эди. Олар миналы жюнгютейли, оьзю Бабаюрт районну Тамаза-тёбе юртунда ана тиллерден дарслар юрютеген милли культураны тарихи масьалаларына ва йыллардагьы ана тиллени уьйренив-леге багьыву булангьы, тюрлю-тюрлю илму-практика генгешлерде оьзюн бек гьайлы ва жагь гёрсетме болагьан сёзге усталыгьы булангьы ёлдашыбыз Гьажиев Хижири эди.

Экинчиси де тап шолар – учителлик касбусуна тиеген масьалалагьа гьеч бир де артда кьалма ярамас деп гьаракат этеген атланавулла Сунгуров Агьмат ювугьум эди. Уьчюнчю ёлдашым мен оьзю булан масьалада Буйнакский районну юртларында дёрт керен – Кьазакьны яшаву булан байлавлу гелегенге булай билдир деп эшитгенде бир кече керенлер районну юртларын элlep чыгьагьан ва шо тайпа ахтарывларыбыз булан Владикавказны, Ставрополну, Тифлисни ва Магьачкьаланы архивлеринде шу темадагьы кёп материалларын хотгьай туруп, жумалар – айлар йиберген, артда буса 1979-нчу йыл Дагьуниверситетде бирче ишлейгенде биринчилей алда бир де кьумукь адабият булан гьеч аты эсгерилмейген бырынгьы язывчуларыбызны асарларын салып «Дореволюционная кумыкская литература» деп студентлер учун хас охув китап чыгьаргьан ва ахырда 2013-нчу йылда Кьумукь адабиятны минг йыллыкь антологиясын гьазирлеп бугюнгю охувчуларыбызгьа етишдирген гьакь герти ойчу алимибиз Магьаммат-Гьанипа Акьаев эди.

Уьчюнчюсю де мен оьзю булан о замангьы бизин йимик жагьил ахтарывчулагьа насигьатлы ёл гёрсетивчюлерибиз де Аткай Аджаматов ва Сакинат

Гъажиеваны бакъдырыву булан 1961-1962 йылларда оъзю булан 2-3 керен ёлугъуп генг халкъ, ва алим арада аты белгили «Аманхор» деген романны язгъан язвчубуз Абдул-Гъюсейн Ибрагъимов эди. Дёртюнчюсю де гъайран гючлюю эси булангъы ва къайсы устазлардан да озуп унутулмас сигъруландырып хабарлап болагъан Хасавюртда яшайгъан Назият Алхазова эди...

Бу маълумат тармакълыкълагъа, бизин Дагъыстан университетни студентлерини Аткъайны кёмеги булан, бизге фольклордан дарс береген бек гъюрметли муаллимимибиз Александр Фёдорович Назаревич 1956-нчы йылны гюзюнде Йырчы Къазакъны уланы Устарханны уланы Солтаханны булан бизин, филология факультетни студентлери булангъы ёлугъув гюнюн де кёошсакъ маълумат топланыв дагъы да мекенли болуп гёрюнер деп эсиме геле.

Эсгерилип гетген къумукъ адамланы язывларындагъы ва хабарларына асасланып айтгъанда, бир-бирде эфсана (легендалыкъ) маънада, биревлеге инанма кыйын фантастика йимик чалынардай, амма нечик тийсе де, бир янгыздай оъзлени бизин халкъны Атолла адамы Йырчы Къазакъны ва ону бай яшав кысматыны бир нюрлю тамчысы болуп гъар охугъанны, гъар эшитгенни, айрокъда профессионал адабиятчылыкъ юрютегенлени эсине ва шо кюрчюде бир инсан къастлыгъына тамып сингмей къалмас деген умут булан шу гъали гелеген къаравларым язаман.

Хизири Гъажиевни тептеринден сёз башласакъ яхшы.

Йырчы Къазакъны да ва ону кызардашы жюнгютейли Акъайгъа эрге баргъан кызардашы Сапиятны арасында 8-9 йыллар уллулукъ бола. Сапият сёзге, йыргъа усталыгъы булангъы айтылып гетгендей, эргиши хасиятлы кёоччакълыгъы булангъы къатын болгъан. Акъай жагъиллигинден тутуп, ачыкъда, сыралашып да о йыллардагъы пачаланы Кавказны Дагъыстанны оъзлени есирлигине алма сюеген политикасына къаршы дав юрютювчю шамиликке берилген ва оъзю йимик бюс-бютюнлей яшавун атагъан яш къумукъ жагъиллени башчысы болгъан. Артда шо давларда Акъай оьлме де оьле. Атабай булан Й. Къазакъ биринчилей Акъайларда – кызардашыны ожагъында таныш бола. Ондан сонг, белгили кюйде, буланы ювукъ къурдашлыгъы оьмюр боюнда узатыла.

Айталар: Атабай, Къазакъ йимик, исбайы, жагъ турушлу къатты табан тиреп юрюшлю, аз сёзлю, бек сюйкюмлю иржайыву булангъы гиши болгъан. Йырчы Къазакъ йыргъа, кюмуз согъув усталыгъы булан айрыла буса, Атабайны буса харс бийивлюкде, алдына чыгъар гиши болгъан буса тамаша. Ону бийивюнде генг къулачлы кьол яйывлар чартлатып алагъан абатланывлары таза инсаплыкъ булан бийийген кыызгъа чачырав сюйкюмлюгюн себелей нюрлю гёз къаравлугъу, шатлыкъ ортакъчыларын, эргиши болсун, къатын-кыыз болсун, савлай магилы къуршап, бир башгъа дюньялагъа чыгъарагъандай гёрюнюшю болгъан.

Хизири Гъажиев, Атабайны шу пагъму къудратын эсгере туруп ону бирдагъы бир гъали болгъунча да тергевге алынмайгъан бирдагъы айрычалыгъын яза: Атабай Акъайны мюриди ва шавхаллыкълардагъы разведчиги бола. Атабайны булай гъалын, къумукъ арада оъзю Акъайдан башгъа, оъзюню булан лап яшлыгъындан айрылмай къурдашлыкъ, сырдашлыкъ юрютген, Жюнгютейдеги бий тайпаны адамы, артда пача армияда Россияда къуллукъ юрютген, полковник чини булангъы, уьстевюне 1854-нчю йылдагъы Къырым давланы ортакъчысы ва уллу язвчу Лев Толстойну Терик оьзен бойдагъы Къазакъ ва Къумукъ гентлеге сапарларыны вакътисинде огъар кёмекчи таржумачысы ва кьорувчусу, о

гюнлерде Сююнч-Грозный бойдагы бир Мамакбай деген, кьумукь юртгъа гелгенде – мычыгыш ва кьумукь абрек группаны чапгынларындан Л. Толстойну кьоруп кьутгъарма болгъан гъали бугюнлерде Жюнгюйде ону тайпасындан тухуму бар Алисолтандан ва Сапиятдан ва Й. Къзакъдан башгъа адам болмагъандыр.

Хизири Гъажиев магъа дагы да булай дей эди. Бу маълуматны ондан сонгъу йылларда мен дагы да Лев Толстойну музейинде оьзлер барып гьрген эки гишиден эшитдим.

Лев Толстойну «Кумыки» деген аты булан ону музейиндеги экспонатланы арасына салынып айры китабы бар экен.

Хизирини билдиривю булай: шо китабында оьзюню Алисолтан булан бирче барып, Кьумукь, Къзакъ юртлардагы хабарларын, оланы Хасавюртгъа, Мамакбай юртгъа гелгендеги агъвал гъалларын язгъан.

Хизирини тептер китабында Й. Къзакъгъа байлавлу сьзюнде дагы да тергевюбюз кьуршап алагъан булай эки-уьч тамашаны язмай кьойма ярамай. Бу ерде Й. Къзакъны яшлыгы албетге чыгъа. Й. Къзакъгъа яшлыгындан башлап жагыл яшлыгына ерли айтылып юрюйген эки уьч аты болгъан экен.

О атланы бириси оьзюню атасыны ювукь кьардашы Абусуфийан Акъаевны атасы Акбай кьадини атасыны алдында охуйгъан 12 муталими бола, муна шо группадагы муталимланы арасында масхара-гертиге Къзакъгъа «Экиатлы» – дей болгъан. Ону историясы булай.

Бир керен атасы Татархан кепсизликде ятагъан гюн, ону гьрме деп, Акбай-къади геле. Муна шу вакъти муталими Й. Къзакъ Акбай-къади: – акъавум, атасына «атайым», кьызардашы Сапиятгъа – баживюм дей болгъан.

Уллуланы хабарын янсылланма кьоюп, Къзакъ булай дей:

– Акъавум, сизден тезден бир билме сюегеним бар, яраймы?

– Ярай, неге ярамай, – дей Акбай къади.

Акъавум: «Лагъилагъа иллалагыбыз бир бола туруп, неге огъар эки ат кьоюла», – дей.

Акбай-къади:

– Кимдир олай айтагъан хари, Саид эфенди, – тамаша болуп, башлап, адагъандай болуп. Бир-нече мюгьлет кьаравун, Татархангъа тиклендирген сонг, муталимине бурула.

– Она чы, Акъавум, Атайым бир-бир де Аллагъгъа Тенгирибиз деп кьоша.

Акбай къади эс тапгъандай болун иржая да, айта.

– Балам, бил, Аллагъны, бирлигине шеклик ёкъ, «Тенгирим» демек. Шол оьзю бизин халкыгъа абур сый этип берген бир ону сыралы аяты:

– Бу хабарны эшитип тынглап турагъан Татархан, ачувланып еринден тербенип, бек къабунуп.

– Чыкъ, тай шундан, кьутсуз болмаса, кьутсуз, – деп, Къзакъны уьйден кьувалап чыгъара.

Акбай къади, Татарханны бираз сабурланма кьоюп, айта:

– Вьере, вьере, дагы-дагы яшгъа «кьутсуз» деген сьзню кьоллама. Бил, огъар Саид деп негъакъ ат бермегенбиз, ону сораву бек кьутлу алапат, Татархан, билим, инанч сорав суалдан башлана. Соравлукъ буса инсангъа кьклерден геле. Мен сагъа айтайым, кьардашым, Аллагъ буюрса, сен де кьолайгъа кьайтарсан,

оылмеген гёрюр, Саидбизни мен ону дарсланы вакътисинде оьзюн тутагъан кюйден де гёремен – кьутлу, азат гъакъыллы адам болажакъ, – дей.

Артындагъы гюн жумагюн Тёбен Къазанышда жуманамаздан сонг Акъай къади къарай муталимлени арасында оьзюне суал этген Саид ёкъ, гечикгенми, не болгъан.

Акъай къади муталимлеге сорай:

– Экиатлыбыз къайда, гёрюнмей? Муталимлени арасында Жанатлы – дегени болгъан, муталимлер Жанатлыны гёрсетип:

– Я муна чы Жанатлы деп огъар багъып бурулуп, кюлейлер.

Акъай-къади:

– Гъа, Жанатлы кьоччыгъыбыз мунда, гёремен. Мен Экиатлы батырыбызны, Саид муталимни айтаман, дей.

Шу мюгълетде Къзакъ, гирип гелип, олтура, муталимлер огъар къарап, шатланып, дагъы да кюлеп хошланып алалар.

Муна шо гюнден башлап Саид муталимге дарс къурдашлары оьз арасында Къзакъгъа Экиатлы деп ат кьоялар.

Йырчы Къзакъны тувмадан кьююлгъан аты Саид (башгъалар, жюнгютейлилерден бирлери огъар Заид дей эдилер) болгъанны оьзлени ахтарывлары язылгъан тептерлеринден алып Хизири Гъажиев, Магъаммат Гъанипа язып берген язывлары менде сакъланып бар.

Назият Алхасова буса булай дей эди. Сапийат тувгъан сонг, Татарханны тувгъан-тувгъан яшлары гиччилей кьызамукъ къабунуп оьле болгъан. Кёп йыллар арадан гетген сонг, Татарханны къатыны уланъяш таба. Акъай-къадиге айтып, Аллагъ суюген ат кьоябыз – деп, оьзлени тайпасында болмагъан – Саид деп ат кьоялар.

Къзакъ оьсе, атасына авлакъ ишлерин де, яш буса да кютюп, оьрлене башлай. Байрам гюнлерде, байрамлар болмаса да, Къзакъ Жюнгютейге кьызардашына янына чакъда-чакъда гелип, бир нече гюнлер туруп гете болгъан. Атасы авруп кёп ятагъангъаamy яда башгъа себеплеге гёреми, Къзакъ Сапийатны «баживюн» анасыдай суюе, о айтгъанны тез ала болгъан.

Назият айтагъангъа гёре, Къзакъгъа йырчы усталыкъ башлап баживюнден юкъгъан. Сапийатны оьзю де гюн сайын эренлердей къайырлыгъы артып юрюйген къатын болгъан. Шо ювукълукъну таъсири булан (Хизири Гъажиев шолай яза) жагъил ювукълар, Й. Къзакъ ва Атабай, Акъайгъа ва Жанакъайгъа атын айтмай – «агъайым» деп туююл эсе сёйлемей болгъан.

Йырчы Къзакъгъа – уьчюнчу даимликге кългъан аты Йырчы Къзакъ демеклик башлап агъайындан, ону булан бирче баживюню бир гезикдеги бетлевюнден башлана.

Шону сырын ачгъан, Хизри Гъажиевни язывларындан Жюнгютейге байлавлу Й. Къзакъны бу юртдагъы янгы ачылгъан орус школа булан аралыгъы гъакъындагъы сёзю булай.

Жанакъай, агъасы оьлген сонг, бир тавгъа гетип, Шамилни асгер ишлериндеги машгъуллугъу булан кёп заманлагъа юртда гёрюнмей ёкъ болуп къала болгъан. Сапийатны оьсюп гелеген уьч уланы, бир кьызы бола. Кьызыны бу гъалын билип, кёмеклешивге Татархан Къзакъны кьызардашына йибере. Бир гюн баживюне абзар-уьй кьуллукълагъа кёмеклешип турагъанда, ахшам

вакѣти Солтанали Жанакѣайны кѣачан кѣайтарын сорап билме геле, кѣараса ювугъуну яшлары булан бирдагъы эсли яш бар, Сапиятдан сорай, биле.

Сапият Солтаналиге атасы Татархан, Кѣзакъны муталимлигинден айырып, оъзюне кѣмеклешиме йибургенин айта ва бу ерде Сапият. «Солтаным, (Сапият Солтаналиге шолай – дей болгъан) бу бизин Саидибиз бир-бир йырлар биле, сен бир огъар тынглап кѣарагъай болгъай эдинг, – дей.

– Айт гъали, балам, агъавунг да эшитсин, – дей Солтанали. Кѣзакъ атасындан уйренип, кѣомуз сокъма бек тизив бажара болгъан. Кѣзакъ кѣомузсуз йыр айтылмайгъанны билдире.

Муну бу ерде Йырчы Кѣзакъ, Солтанали айтып эки янгы сѣз эшите: «Буса балам охуп айт дагъы, тынглап кѣарайыкъ, орус якъдагъы поэтлер йимик гѣнгюрев этип айт», – дей.

Й. Кѣзакъ Сапиятгъа кѣарай, о да башын силлеп, разилик бере, муна шонда, Солтанали оъзю де айтгъанлай, оъкюреген йыр тавуш булан тѣгюл, бир сабурлукъдагъы гѣнгюрев тавуш булан оъзю башлап Сапият айтып уйренген «Алпавутлар артмай иш онгмас» деген Кѣзакъ йырын тѣкмей, чачмай айтып, Солтаналини разилигин кѣзана.

Сонг яшлардан ари тайышып, уллулар оъзлени бир лакъырына гиришелер. Кѣзакъ буса гиччи яшлар булан доланма башлай.

Хизири ювугъум дагъы да булай яш арадан бир-нече гюнлер гетип, Солтанали гелип, Сапият рази тѣгюл буса да, огъар: – Бу масъаланы Жанакѣай булангъы янын мен оъзюм чечермен деп, мен ювукъ танышларым орус офицерлер орусча охутагъан школа ачгъан итнигюнден тутуп Кѣзакъ да юрюмесе ярамай, Сапият, – деп, гъукъму гесип гѣте.

Кѣзакъ шо школада хыйлы заман кѣаст этип охуй, мунда ону гъаваслыгъы бирден-бир артып, оъзюн бир тамаша, янгы дѣюнъа тѣшюп кѣалгъандай гъис этме башлай.

Бу хабар Кѣзанышгъа Акъай-кѣадиге, оъзюню, Экиатлы деп ат кѣойгъан ювукъларына етише. Акъай кѣади Татарханны янына гелип буварыв эте де, бир пайда да чыкъмай. Йырчы Кѣзакъ гъали энни баживюню тергевюню тѣбюнде оъз кѣастлыгъын гюн сайын артдыра.

Й. Кѣзакъ бир керен Жюнгютейден уюне кѣайтгъанда. Атайындан ихтияр алып, ону кѣомузун алып гете. Сапият шолай буваргъан болгъан. Сапиятны да, Й. Кѣзакъны йырчылыкъны айланасындагъы сыралы кѣатнашывлары, юрек ачывлары шонча да арта чы, Сапият кѣомуз согъувда, сѣз безендиривде эркѣардашы оъзюнден оза барагъанны гѣрюп, бир-бирде бир затлагъа я яшларына, я Жанакѣайгъа ичибушуп тура буса, Кѣзакъгъа «Алпавутланы» айт хари, мени ичимбушувума жавап гелмесми экен, – дей болгъан.

Сапиятны шо тилевюн янгыз Кѣзакъ англаса тѣгюл, дагъы бирев де англамай болгъан.

Кѣзакъ гъис эте башлап оъзюню гъакъында аявлу анасыдай гъай этеген баживю оъзюню ичибушувун кѣклердеги Тенгири Аллагъу Таала эшитсин деп, оъзюню дертин огъар етишдирме сюедир деп, оъзю де яш буса да, бир дертликгъа тѣшюп, Алпавут батырланы кююн терен пашманлыкълагъа бѣлеп, ахырына ерли согъуп, къызардашыны айт хари деген тилевюн кюте болгъан.

Хизири Гъажиевни китабындагъы маълумат-намесинде дагъы да булай тамаша ерин айтсам, мен билемен, Хизири муну хабарын кѣплеге хабарлагъан.

Ону маънасы лап къысгъача этип айтгъанда: Къазакъ Жюнгютейде орус школагъа юрюйгенде бу школаны ачгъан ва бир-бирде озю гелип дарслар да юрютеген белгили язывчу А.А. Бестужев-Марлинский де бола. Ол Къазакъны сѣзге-йыргъа дилбарлыгъын биле. Артда не эте, о айтгъан йырланы язып алып, оланы бир нечесин орусчагъа гѣчюрюп (мисал учун «Порсукълагъа не эт дей-сиз» дегенин) Москвагъа йиберип, онда чыгъагъан «Московские ведомости» деген газетде чыгъара.

Шу билдиривню гертилин мен озюм тергеп къарама токъташдым. Шо газетни, иш этип бир керен Москвагъа баргъанда шо йыллардагъы Къазакъны яшлыгъындагъы номерлерин санавлап-тергеп къарадым Къазакъны «Порсукъларын» тапмадым. А.А. Бестужев-Марлинскийни аты тутулагъан ерин гѣрмедим. Шо газетде де о замангъы Кавказны (1830-1840) хыйлы гъалланы эсгерген гезиклер ѳлугъа.

А.А. Бестужев-Марлинский декабрист (1797-1837). Кавказны Дагъыстанны къумукъланы гъакъында «Аммалатбек» деп о замангъы орус адабиятны гѣрмекли асары болгъан повестин ва ону том китапларын ва кѣп санавдагъы Дербент-Дагъыстан тюз бойдан язгъан кагъызларын охуп тергеп къарадым.

Ол Дагъыстан къумукъ тюзлюкню кѣп ерлеринде болгъан, шону ичинде Жюнгютейлер де бар, амма бир язывунда сама Жюнгютей школаны, не Й. Къазакъны аты тутулмай.

Балики, бу тайпа излевлени узатма герекдир. Яда, балики, А. Бестужев-Марлинский булан бир вакътиде Дагъыстандагъа асгер бѳлюклери булан къумукъ ерлерде болгъан, «Эрпели» деп поэмада язгъан А.И. Полежаев (1804-1838) язывларындан, олай да Жюнгютейдеги Мехтулинский ханлыкъда ва Къумукъ шавхаллыкъны секретарлары болуп къуллукъ этген офицерлер А. Навороцкийни (1839-1914), П. Прживальскийни архив материалларындан ахтарса, Гъажиев Хизири айтагъанны гертилиги токъташмакъ бар.

Эки затгъа ахырына ерли инанма тюше: къызардашыны эри Жанакъайдан таба Й. Къазакъны ва Атабайны имам Шамилни адамлары булан тувра байлавлугъу болгъан. Бу гъалгъа шаирни кѣп йырлары шагъат бола деме ярай.

Дагъы да бирдагъы гъалиге ерли де яхшы тергев берилмей къалгъан булай маълумат бар. Берже Къазакъны йылларында Тифлис. Темир-Хан-Шурада болуп, сонг «Кавказ йырлары» деп китап язгъан немис шаир ва алим озюню китабында Саид деген йырчыны атын эсгере.

Муна бу язывубузда биз шулай масъаланы ерине етишдик чи: Йырчы Къазакъны Саид булан «Экиатлы» атларындан сонг шаирни ондан сонггъу яшавунда нечик ат алгъанны, о да даимликге къалып, нечик ва ким айтып, къайдан таба гелгенни ачыкъ этейик.

Ону сыры булай болушуна. Къазакъ оьсе, яш жагъиллигинден оза. Ону йыргъа пагъмулугъу баргъа бютюн айлана якъларда эшитилме башлай. Тойларда, йыбавларда болуп дегенлей муслимавуллу Йырчыны аты бютюн шавхаллыкъгъа, тавгъа-тюзге малим бола. Кафир-Къумукъда Абдулмуслим шавхалны къаласында ва башгъа бийлени хошлукъларына танышы-билишинден таба муслимавуллу Йырчыны чакъырма муштарлилик арта, озлени-бийлени арасында айтылып-айтылмай юрюлеген гюлев, тогъа тартыв гючлене геле. Муна шулай шартларда башчылыгъын тас этмей сакъламакъ учун, айрокъда, озюню къаласына гелеген пачаны генералларыны ва башгъа тюрлю оьрден гелеген

къонакъларына гъайранлыкъ гёрсетмек учун гезмелерине йыр учун, къумукъ бийивлюкдеги оър даражалыкъны гёрсетмек учун, Къзакъ ва Атабай шо гезмелеге чакъырылгъан бола. Сонг да бу эки де жагъил айланадагъы кёп сарынчылар, йырчылар йимик оъзлердеги гюнерликге хан-бийлени къолундан не чыгъар экенге къарамай оъзлени оъзден тутуп да, сёйлеп, нечик суйсенг жавап берип де, болагъаны кепине геле болгъан.

Муна шулай гюнлени бир гюнюнде Атабай яхшы кюйде биле ва гёре яш бийке, шавхалны къызы Райгъанат да ва Къзакъ да бир-бирине гъашыкъ, оланы бири-бирине урлап-урлап къарайгъанын ким де гъис этердей бола, ону гъакъында Атабай ювугъуна, оъзю айтгъангъа, бу гъалгъа ачыкъланма ярамайгъанны ва ону неге ярамайгъанны юмарлап буса да билдире. Къзакъ ювугъу айтгъан рази бола.

Амма сонг, Гигъилибийкени тувгъан гюнюне багъышлангъан ахшам уллу йыравлар, аргъан согъувлар, бийивлер башлана. Муна шо гезик Райгъанатгъа бийиме гезик гелгенде, Атабай суйдюм таякъ берип, ону орталыкъгъа чыгъарып, ону къабалай къатыш тастар тюпден тёгюлюп бурма чачларын гёрюп, ювугъу учун да оъзю учун да бирден-бир оъзденлиги къувзакъ, оъзюню харс учув саркъывун тамамлай туруп, икрамын билдире, Райгъанат буса Къзакъгъа суйдюм таягъы булан бирге къолундагъы чилле къольявлугъун да узата. Шо ахшам шу алапатлыкъны, Къзакъгъа Райгъанат бийке узатгъан сыйлы негет савгъатны шавхалны адамлары гёз чатмай болмай.

Йырчы Къзакъны суюв сарынларын, такъмакъларын охугъанлар эс этгендир шо сатырларында оъзюне тюшген сигърулу сыйлы савгъатны бир-нече керенлер Райгъанатны атын тутмай келпетлеп яза.

Иш муну булан битмей. Булагъа йыракъдан таба бир яман хабар етише: Шавхалны нёкери Абу, (огъар шавхалны палачы дей болгъан халкъны арасында) Къзаниюртгъама, Кёстек бийленими тоюна баргъанда мундагъы къомузчулагъа, йырчулагъа разисизлигин билдирип, макътанчыкъ сёз башлай. О булай дей: «Шавхалымны бир йырчысы бар-бир йырчысы тавушу таш чартлата, муна шулай болма герек бийликни усталары»...

О заман башгъа бий Аbugъа чанчып булан дей: «Шону шунда бизин шатлыкъгъа гелтирме кюй ёкъму?» Абу: «Неге болмай, тарыкъ буса буссагъат эки ат берип, чапдырып, артындан йиберме де ярай, о чу бизин шавхалны Йырчы тувра къазагъы», – деп жаваплана.

Мунда болгъан сёзню олтургъанлар бары да эшите ва шо Абуну сёзлери башлап бу арадагъы мычыгъыш уланлагъа ете ва олардан таба Атабайгъа ва тав арадагъы Жанакъайгъа бек аччы тийип чанчыла.

Атабай да, Къзакъ да бир керен Жюнгютейге Сапиятлагъа баргъанда, Къзакъ оъзюне Райгъанат бийке берген къольявлукъну: «Шуну сенде сакълап тур, – деп тапшурагъанда, Къызардашы: «Амалым, аз къалдым унутуп къала туруп, бизин юртлу Абдулмуталимден Жанакъай. Атабай да, Къзакъ да гелеген хамисгюн бизге гелсин, гече орталагъа, бек уъзюр къастым бар деп, айтып йиберген», – дей.

Арадан бир жумагъа ювукъ оътюп, Атабай ва Къзакъ ахшам гелип Сапиятларда къала, оъзю айтгъан замангъа Жанакъай да геле, ондан-мундан хабар этген сонг, Жанакъай буланы яшлардан ари ич уйге гирип сейлеме чакъыра.

Муна шунда Жанакъай мычыгыш уланлардан Къазияуртадагы тойда Абу-ну макътанчылыгындан хабар бере.

Жагбиллеге сёз къошма чакъы мюгълет къоймай, Жанакъай талабын болат темирни кертидей керт этип сала: сизге гъали энниден сонг эки ёл къала бир гюн де артгъа салмай тавгъа, бизин асгер къазаватлыкъгъа гелип къошуласыз яда буса шавхалны бары тарапларында бизин халкъ учун яшыртгъын къазаватлыкъны ёлун тутгъан ва юрютеген герти Дагъыстанны вакиллиги боласыз, сени атанг къойгъан атынг – Сейид Пайхамарны ёлуна ахырына ерли берилген адам сен де муна шолай бол, муна шо заман болажакъсан герти йырчы, шавхалны къазагъы тюгюл, гъакъ герти халкъынгны къазагъы. Узакъ къалмай гёрюрсюз. Мехтули бийлени башына, макътанчыкъ Абуну башына ва олагъа ошагъан оьзгелени башына не къоба, – деп, сёзюн битдире...

Башгъа гъакъылгъа гелген адамлардай болуп, гечени тунгъунда Къазакъ ва Атабай Муслимавулгъа ёлгъа тюшелер.

Муна шо гюн бугюн Й. Къазакъ оьзюне халкъ такъгъан ва агъайы къойгъан Йырчы Къазакъ атында ахырына ерли токъташа.

Москвада Военно-исторический архивде 1844-нчю йылдан берли пача армияны генералы Фон Клугенавуну атына Темирханшура округну белгили адамлары пача гъукуматыны къурумлары юрютеген тюзсюзлюкге къаршылыкъ билдирип язылгъан кагъыз бар. Шо кагъыз булай бите: «Наконец теперь находя желаемого защитника, мы уже проснулись со сна и находим Вас неблагоприятными, следовательно, вы должны нам оставить места наших мусульман и возвратится на прежние места своих неверных, в противном случае, мы божились великим богом вести с вами войну до тех пор покуда Вы отступите от наших земель. Могущество присвоено одному Великому Аллаху».

Шу кагъызда къол сала: 20-нчысы Акъай, 21-нчиси Саид.

ВИА. Москва, Фонд ВИА. Ед. хр. 6564, лист 1. Темирханшура. 1844 г.

Арадан кёп гетмей, Гъажимурат бир асгер бёлюк булан гелип, Жюнгютейден шавхалны къызардашы Нугъбикени урлап алып гете, ондан бир нечакъы заман гетип, Абдулмуслим шавхал оьзю де гечине, ону арты булан хатирсыз палачы Абу Бамматов оьз оьзюне уруп оьле...

Шавхал оьлген сонг, Райгъанатны йылата-улута туруп сепсиз, гъеч затсыз ону къызардашыны уланы Ибрагъимбийге эрге берелер. Къазакъны ва Атабайны судсуз, бир затсыз, шавхалны къараваш къызын къачыргъан деп, айыплап, Йырчы Къазакъда айтгъанлай, указлар булан сибир сюрдюлюкге бакъдыралар.

Бу замангъа Къазакъ да уйлене ва ону аврувлу анасы да гечине. Шо йыл язгъан кагъызында булан шаир оьзлени гъалын булай билдире:

**Батырыма, Жанакъайым гиевге,
Аманатдыр олжам булан Атайым,
Бу гавурну Сибир деген еринде
Уьч йыллагъа мен олжасыз ятайым,
Уьч йылдан сонг къайтсам, къайтып гелирмен,
Гелмесем, тап алашасын сатайым... (б. 190)**

Шу йырдан ва шаирни башгъа йырларындан булай бир зат билине. Биринчи йиберилген сибир ятабындан къайтгъанда Къазакъ къатынындан айрылгъан, яда Шамай бу замангъа дюньяда ёкъ. Амма бири бирине тюзевлю тиркелмейгенде йимик архив документлер булай хабар бере:

Къзакъ биринчи ятабындан къайтгъандан сонг, Атабай мычыгыш якъдан таба гелип, янгыдан Шамилни асгер бѣлюклерине къошула, Йырчы Къзакъ буса, о замангъы пача гъукуматына гѣре, бир сибирленген адам, мина ерин ташлап, башгъа областгъа чыгып яшама, гъаманда полицияны тергевюню тюбюнде турма борчлу болгъан.

Й. Къзакъ да, Дагъыстанны къоюп, о замангъы Терекли областны Хасавюрт округуна гелип, башлап Яхсайгъа гелип ерлеше, сонг бу янда яхсайлы Жаминат булан уйленип, Умар эфендини кѣмеги булан Ботаюртгъа гѣчюп яшай.

Бу йыллагъа ону башлапгъы гъашыкълыкъгъа тартгъан (алда айтылса да) эри Ибрагъимхан оылген сонг Райгъанат бийке Элдар бийге эрге бара. О да бир тойдагъы тюртюшювде Арсланхан бийни оылтюрген деп сибирлеге даимликге йибергенде, Райгъанат бийке дѣрт минг десятин ер еслиги булан Ботаюртда уллу уйлер къуруп яшай. Й. Къзакъ артдагъы гезик бирдагылай кимбилдилеп Сибирлеге ёюлгъан сонг, Райгъанат бийке гечине ону гелтирип, Кафиркъумкъдагъы шавхал къабурлагъа гѣмелер.

Бу чабуул къайдада айтылгъан чакъы зат о асруну 70-80 йыллардан къалгъан документлер ва Къзакъны оъзюню йыр тавушу булан гертилигин сакълай деме ярай.

Амма бир Ставрополь архивден табулгъан документге хас айрыча маъна берип янашмасакъ, Йырчы Къзакъны биографиясы да ва ону тайпа-тухум белгили гъакъ гертилигин тапмай къалар эди деп ойлашма чакъы гъал тувулуна. Ону маънасы булай геле: **«Темир-Хан-Шура округдан 1859 йылда Сибирге Тобольски якъгъа Татарханов Саид бакъдырылгъан, бу ятапда ону булан бирге ону къатыны – Беланикада (я Балабике, я Балабике) болма ярай. Бирдагъы бир архив документде Темир-Хан-Шурада полиция управлени-ясына: «Сиз шу Саид Татархановну негер, нечакъы замангъа йиберген-сиз», деп сораулар салып Тобольский ден гелген кагъыз жавапсыз къала.**

Алда язгъаныбызны бирдагъы къайтара айта турмас учун, шаирни бу 1858-нчи йылдагъы сибирлиги къайсы гезикдеги экенин аян этме герек эди?

Й. Къзакъны 70-нчу йылланы лап ахырында, 80-нчы йылланы башында артдагъы гезик йиберилип къайтмас болжалларда къалып, ахыры да йыракъ Якутиядагъы каторга ерлерде гечингенине биз эсгерген чакъы затны гелишине къарасакъ бир де шекликге тутма зат къалмай.

Шу айтылгъан логикалы маълуматлангъан чакъы затгъа таянып, ойлашып къарасакъ, биз бугюн шулай уьч-дерт гъасил-ойгъа гелип токътайбыз: Й. Къзакъны паспортлу къайдалы герти аты – Къзакъ тюгюл, Саид, оъзю оъзюню бюгюн къысматын гъисапгъа алып, къабул этген аты «Къзакъ». – Дагъыстанлы Къзакъ ва шолай да Татар-огълу Къзакъ, Къзакъ ону Татар (бу арап язывда) ва мискин Къзакъ (бу М.А. Османовгъа язгъан кагъызында).

Булар бары да ону Сибирь кагъызларындан гелеген шаирни оъзюню шагъат тавушу. Шулайлыкъда, Й. Къзакъны биография масъаласында бирдагъы бир маъналы ери мекенлешдириле. Ону тайпасындан бизин замангъа етген Солтахан (1956 й.) ва ону уланы Агъмат да айтагъанлай: Й. Къзакъ сибирлерде эки-уьч керен туруп къайтгъаны дегени герти болуп чыгъа.

Шолай болгъан сонг, гъали болгъунча китапларда язылып юрюлеген кюйде ону 1870 йылда кимбилдилиги гертиликден ари тайыша шаирни яшавун ва яратывчулугъун уьйренинге пуршавлукъ этеген догмагъа айланма башлай.

Бу гьал янгыз адабиятчы алимлени тюгюл, шаирни яшавундан чебер асар язагъанланы да, гьатта милли адабият процессни герти бар гьалын илму-философия маънада сезме сюегенлени гьакълыкъ ёлда барышына тогъас болуп токътай. Лап да чинкдеси, биз бары озюнню кысматына орта багъанасы болагъан автор бирге береген шагъатнамаланы – далиллени бар кюйде алмай уьстенсув орта гьисапдагъы ёравлукъда янашып, ону яшавуна дуван «чекме» къарайгъан болабыз.

Шаирлик мизанлар бугъай деп чалкъына буса да озюнню яшав сапарыны герти йылларын белгилей гетген йимик, озюнден сонгулагъа англашылмай кьалмасын, йырларында белгилеп гетгенин айтардай гьисапгъа алмай юрюйбюз. Бир айтгъаныбызны къайтара гелтире турмай, озюнню яшавуну экинчи яртысын Й. Къзакъны булай тархларын гёрсетеген сатырларын алып къарайыкъ.

Сексенде бир сыйы болмас малсызны.

Малсыздан сонг-янгызны («Насип: деген йырындан. б. 241)

Бу 1881 йыл.

«Дюнъяда гъеч гёкюнчюм кьалмады,

Йыламагъыз магъа энни оьлген сонг». (Аргъумагъдай асав эриге», б. 227)

Бу февраль 1897 й.

«Атасы оьлмек – асхар таву йыгъылмакъ,

Анасы оьлмек – айман кьолу кьурумакъ,

Къызардашы оьлмек – бавур эти уьзюлмек,

Къатыны оьлмек – ожакълары сувумагъ» («Атасы оьлмек», б. 227)

Бу 1870 йылланы башы.

Ата-ананы алтмышында арт этип,

Етмишинде къайгъы булан къарт этип.

Бу генг дюнъяда гёрген гюнюн ярты этип.

Биздей гетген нече къайда ёкъ!..

(«Гетгенибиз гёкша марал гюз эди», б. 138)

Бу 1848 йыллар...

Шу тархлашдырыв булан гьисаплап къарасакъ, Й. Къзакъны тувма ва сонг гелеген агъвал йырларын бир-нече алда тунукъ билинген ерлери ачыкъ мекенлешме башлай. Башлап сибирлеге йибериливю шаир озюнню йырында язылгъанлай **«указланы узакъ, тюгюл буйругъу, уьч йылдан сонг къайтсам къайтып гелермен, гелмесем тап алашасын сатайым.**

Къзакълар, белгиле кюйде, 1861 йыл, уьч йыл туруп, къайталар: Къзакъ, айтылып гетгендей, Хасавюрт округда орунлаша. Шо йылларда ата-анасыны алтмыш-етмиш йыл оьмюр чагъын эсгере болгъан сонг, олар 18-нчи асруну 70-80 йылларында тувгъан адамлар бола. Эгерден биз Йырчы Къзакъ 1830-нчы йылда тувгъан деп гьисапгъа алсакъ, Й. Къзакъ ата-анасына 50 йыллардагъы оьмюр чагъындагъы эр-къатын болуп чыгъа. Бу о девюрдеги адатлы ожакълашыв ёлуна бир де гелишмей къала.

Шолай болгъан сонг, Й. Къзакъ Татарханны яшларыны лап артда тувгъан яшы болгъанны билип гьисап этсек, Йырчы Къзакъ 19-нчу асруну 1818-нчи йылында тувгъан болуп чыгъа. Бизин бу тархгъа тартагъан Й. Къзакъны йырларында хыйлы ишаралары бар.

Оланы бирин алып къарайыкъ, мисал учун, Й. Къазакъны генерал Аракчеевни оьлюмюне багъышлангъан йыры барны билебиз, генерал А. Андр. Аракчеев буса 1834-нчю йылда оьлген. Йырчы Къазакъ 1830 йылда тувгъан деп гысап эте бусакъ, Й. Къазакъны бу дёрт йыллыкъ яшлыгъы бола... Тергеп йибергенде, биз шаирни биография материал урушдуруп, натижа чагъарыбыз десек, бир-бирине рас гелмейген ерлери кёп чыкъма башлай.

Гъасили, бизин бугюн Йырчы Къазакъны тувгъан йылы 1830-нчу йыл демек дурус болма кюй ёкъ деген ойгъа гелтире.

Шаирни оьзюню яшавуну экинчи яртысы болуп гёрюнеген Яхсай. Ботаюрт вакътисиндеги бир бир йырлары бу масъалагъа хыйлы янгылыкълар къоша деде ярай. Ону бу девюрюндеги йырларына тергев этгенде, не ата-анасы, не Атабай, не Магъамматхан, не шавхаллыкъ эсгерилмес. Къаршысына оьзюню лап ювукъ адамлары бакъгъанда шаир гъали энни булай дер:

Атасы оьлмек – Асхартаву йыгъылмакъ,

Анасы оьлмек – айман кьолу кьурумакъ.

Къызардашы оьлмек – бавур эти уьзюлмек... Шаир ачыкъ-аян этип бил-дирип тура: ону инг азиз адамлары бугюнго яшавда ёкълар.

Шаирге оьзюне де бу девюрюнде биринчилей «васият», «оьлюм» деген сёзлер салкъып гелип тербей.

Гёз алдында отгъа тюшюп гетсем де,

Бугюн магъа сув тёгежек гишим ёкъ.

Бу сёзлени гъеч бармы экен хатасы:

Эр башына шолай чырмав иш тюшсе,

Насиплини савлай болур атасы.

(«Балам десе, бавур эти ачийгъан», б. 225)

Й. Къазакъ шо оюн узатагъандай, М.А. Османовгъа 1872-нчи йылда язгъан кагъызында булай дей.

Сенде бир фаимсен, тынгла атагъа,

Ана гёнюн ойла, тюшме хатагъа,

Инсангъа оьлюм бар, белгили сагъа,

Тилей биз, гел, къайт, Магъаммат апенди

(«Магъаммат апенди Османовгъа кагъыз», б. 236)

Сен кёп кьолайсан, эшитмей, гёрмей,

Бизин Къумукъну хабарын билмей,

Къалыр йимик гёрелер дюньяда оьлмей,

Умутлары уллу, къарасанг, апенди.

Йырчы Къазакъны яшавуну экинчи девюрюнде бирин-бирине агъа-ини-лик кьурдашлыкъ, сырдашлыкъ гыслер булан янашагъан адам М. Османов бола. Ону ва ону бары дос-къардаш ва ювукъ адамлары Йырчы Къазакъны оьз арасында орунлашывуна кьол узатып кёмеклешелер. Шаирни бу арадагъы уйленип, ожакълашыву да Магъаммат апендини тувра кёмеклешивю булан башлана. Шу барышда Йырчы Къазакъ Яхсайлы оьзден адам Мусаны кызы Жаминат булан уйление ва мунда бираз яшагъан сонг, Ботаюртгъа гёчюп, сув ягъада Магъаммат апендини кёмеги булан уйлер тургъузуп, яшав кьурма гиришелер. Информаторланы арасында эки тюрлю къарав бар эди. Бирлери Й. Къазакъны уланы Устархан Къазакъны алдынгъы къатынындан тувгъан дей эди, башгъалары буса, ону тувра анасы Жаминат дей, эдилер.

Бу ерде шулай эки гертиликге агъамият берме тюше деп эсеме геле. Олардан бири Дагъыстанны бугюнго баш архивинде булан документ сакъланып бар: 1861-нчи йылда Къзакъов Устархан, бирдагъы эки ёлдашы да булан бир Гъаким деген гишини гюренинден атларын урлап алып гетген деп, туснакъланып, Россияны бир шагъарына йибергенни билдире.

Нечик болса да, бизге белгили маълумат. Устархан туснакъдан чыкъгъандан сонгъу яшавундан айтылагъан маълуматлар булай геле.

Ону уланы Солтахан. Солтаханны да уланы Агъмат Къзаков ва бабаюртлу Аджиева Аминат айтагъангъа гёре, Устархангъа яхсайлы аз буса да мадарлы агъач усталыкъ юрютеген Муса деген гиши Устарханны мадарсызлыгъын билип, огъар оъзюню кызы Къызбикени эрге берме хыялы болмагъан, арагъа Магъаммат апендини анасы Аливан кёшулгъан сонг, разилик бере.

Устархан Къызбике булан 7 йыл яшагъан сонг, айрылалар. Устархан аслу гьалда бав-бахча, топуракъ ишлер булан кёп доланагъан адам болгъан. Къызбикеден айрылгъандан сонг, Устархан эсгерилген Аминатны атасыны кызардашы булан уйлене. Бизге, университетни кюмукъ группасы булангъы ёлугъувунда Устарханны уланы Солтахан айтгъаны менде язылып бар. Устархан атасы йимик кюмуз сокъма, сёзге уста, ким булан да гелишип ва кужурлу масхара этме бажарагъан адам болгъан.

Ондан къайры да, Солтахан булай бир маъналы затны бек ичибушуп айта эди. Къзакъны оъз кюлу булан язгъан оъзюню башындан оътген яшав толкунланы тап шавхал бийлерден башлап – сибир сапарларына етгенге хабар айгъан таварих кюльязыв китабы ва айрыча бирдагъы йыр китабы болгъан оъзлерде сакъланып. Шо эки де китапны Къзакъ ёкълангъан сонг Бабаюртну имамы Исмайл деген гиши, охуп къарайым деп алып, «Къзакъны къатыны Зариятдан Жаминат ва Нурият Солтаханны олжасы ва ону оъзюнден, артындан Бабаюртгъа барып тилесе де, китаплар буланы ожагъына къайтмай.

Къзакъ «кимбилди» кюйде ёкъланып бир-неча кы замандан сонг, Жаминат чагъаротарлы Таймасхангъа эрге бара.

Устархан яшавуну ахыр йылларында Яхсайлы Алес деген бир эрмелини юзюм бавларындан ишлей болгъан. Устарханны савунда, шо гюн бизге Солтахан хабарлагъанда дагъы да булай дегени эсимде: «Атабызны Й. Къзакъ булан байлавлу, соравлар этип язмакъ учун бир-нече керенлер Магъачкъалагъа чакъыра тургъанлар, Устархан атасыны гъакъында мундагъы алиMLEге кёп затланы язып берген.

Устархан атасына бек ошап: орта бойлу, сари чачлы, сакъал кюймай, тик сезивлю къарав булангъы келпетли гиши болгъан.

Устархан 1927-нчи йылда Къызларда турагъанда хапарсыз аврувдан оъле, ону экинчи къатыныны къардаш тайпасы Бабаюрт къабурларда гёмелер. Аминат Гъажиева: «Оългенде Устархангъа кёп бола буса 50-60 йыллар бола болгъандыр», – дей эди. Олай буса, Устарханны тувгъан йыллары 1866-1867 йыллагъа геле.

Шо ёлугъувну вакътисинде Солтахан, сёзюн тамамлай туруп, бизин студентлени, дарс береген А.Ф. Назаревични бек тамашагъа къалдыргъан Солтаханны шулай билдиривю болду: Солтахан оъзюню уллатасыны ва оъзюню атасы гъакъында бары эшитгенин, билегенин язып бир къалын тептерин толтуруп, Аткъайгъа берген. Нечик де биревлерден таба сёз кюшулуп буланы аралыгъы

бузулган. Солтахан кѣп йылар Россияда туруп, 1955-нчи йыл Дагъыстангъа къайта. Къайтгъанда, берген тептери дагъы муна къолуна тюшмей...

Гъасили, шулай Йырчы Къазакъны тухум-тайпа барышы Солтахангъа геле.

Атасыны савунда Солтахан бабаюртлу Нургъат булан 1922-нчи йылда уйлене. Буланы уьч уланы бола. Ону уланларын уллусу Магъаммат давда оьле, органчысы Агъмат 1927-нчи йылда тува, гиччиси Мухтарпаша. Бизге хасавюртлу информаторларыбыз бир тюгюл, эки-уьч керен айтып шулай языв къалгъан. Хасавюрт шагъарда яшайгъан Магъамматны кызы Жаминатда (Зоя) тайпа-тухумундан къалгъан кѣп суратлар бар.

Солтаханны уланларыны органчысы хасавюртлу, халкъ-жамият арада оьзюне гюрмет-сый этилеген Агъмат Къазакъов эди. Ону булан бизин къурум оьтгерен Й. Къазакъны 1980-нчи йылдагъы юбилейине байлавлу милли байрам гюнлеринде гѣрюшюп таныш болдукъ. Лакъырларыбыздан къайры, ону булан бирче Бабаюртгъа, Ботаюртгъа, Кафир-Къумукъгъа, Атланавулгъа, Жюнгютейге ва эки-уьч керен Дагъыстан центральный архивге барып, биз юрютген сорав ахтарыв гюнлерибизни гетгени мени гюнлюк язывларымны кѣп бетлерин безеген.

Шу барышда бир бизин уллу къастыбызны артына чыкъма болмай къалгъаныбыз мени юрегимден гѣкюнчлюк гетип битсе тамаша: 1984-нчю йылда «Къарчыгъа» журналны редактору белгили къумукъ шаир Акъай Акъаев, Агъмат Къазакъов булан биз гелеген йылны июнь айыны ахырына таба шо атлыбоюнлу Мамаев Дадашны булан Й. Къазакъ сибирь якълагъа – Омск, Тобольск, Якъутия хас ахтарыв экспедиция сапар чыкъма сѣйлешген эдик. Арагъа башгъа тюрюк къыставул ишлер сугъулуп, ондан сонгда «Тенглик» гъаракаты гъарасатлыкъгъа тартып, артгъа тартыла турду. Шоллукъда Агъмат оьзю де яшавдан гетген сонг (1913), шо къаст бизин халкъ учун даимлик берилген намустгъа айланды.

Шу гюнлерде мени Агъмат ювугъумну уланы Къазакъов Алимпаша ѣлугъуп, лакъырым болду. Алимпаша булангъы ѣлугъувдан сонг, артындагъы гюнлер магъа бирдагъылай, Кафир-къумукъгъа Атланавулгъа, Жюнгютейге барып, алдагъы ойларымны, ѣравларымны токъташдырмакъ учун хыйлы ѣлдашларым булан ѣлугъуп, янгыдан кѣп затны пикирге тутуп шу ойлашывну натижасында биз къайтып-къайтып гелеген бир гъасил ойгъа гелмей болмадыкъ: Йырчы Къазакъ ва Йырчы Къазакълыкъны ругъу бизин халкъгъа, Тенгири оьзю савгъат этип берген бир къудрат гючю булангъы бир аят болсун герек!!! Бизин халкъыбызны экинчи минг йыллыгъында бизин, къумукъ халкъ учун ондан къайры бизин милли ругъулугъубузда дагъы уллу адам болуп битсе, тамаша деп, мен кѣп йылар алдагъы язывумда язгъан эдим.

Бугюн шо оюмда бирден-бир беклешемendir деп эсиме геле.

Къазакълыкъ ругъу бар чакъы бизин дюнья инсанлыгъыбыз, инсаплыгъыбыз болгъан сонг, – милли жагълыгъыбыз гюн сайын доллашып, артып ва беклеше туражакъ...

Яхсайланы яйнап чыкъгъан булагъы. Умар эфенди, грек шаир Алкѣй ва Йырчы Къазакъ.

Йырчы Къазакъны йырларын охуйгъанда тергевлю охувчуаланы бир шулай маъналы ерине агъамият берип янашмай къалма кюй ѣкъдур деп эсиме геле. Ону поэзиясында, дагъы ерде ѣлукъмасдай, айрычалыкъ бу къайдада геле. Ону

яратывчулугъундагы гъакъыл англавлукъ, эсгикли ёлдагылыкъ яда шаир оъ заманына кыйышмай къалар, гетген-битген деген пикру англав болмас: болса да шо маънада бир тююр де къолланмас, шо кюрчюге тарып девюрлени арасындагы узакъ мезгиллик гъис этилмес, о шаирни бугюнлюгюне шонча бек дёнюп синге чи, бугюнго яшавну толкъунуна айлана чы, шону булан бирче салкъар чы, – шону учун бу гъалиги заманны аламаты болуп гъалекленир чи, охуп бара туруп, биз оъзюбюз де билмесдей, шулай философия-эстетика ой тувар чы, бугюнго агъымлар шо алдагылыкъны жанлы булакълары гъавалагъа артылган денгизлени гъалек къувунлу толкъунлары йимик чалынма башлар. Шулайлыкда биз, оъз заманында Э. Капиев де эсгерип гетгендей, Йырчы Къазакъны гениальный чебер яратывчулугъун шаир бир-эки калима булан айтган да йимик, – «Уявчакда тюш гёрдюм», – деп неге айтгангъа мюкюрлюк этме башлайбыз. Бу гъалны айтып Э. Капиев де обтесиз тынч англатган.

Къазакъны яшавлукъгъа йырчылыкъ эстетика философия янашывуна аянылыкъ бермек учун ону яратывчулугъуну девюрлеринден кёп мисаллар къуршап, иш гёрме ярай эди. Шу масъаланы гёз алгъа тутуп биз шаирни 2017-нчи йылда къумукъча орусча печатдан чыкыган эки томлугъунда бу тайпа сыралы сёз усталыгына тергев тартар деп ва шаирни оъзюню яшав къагъруманлыгъын, игитлик идеаллыгъын бырынгы греклени оър ругълугъуну келпети болган Прометей булан тенг салып кыйматлаву тийишли гёрюп язган эдик.

Бу ерде, бу язмабызда бирдагылай шо къастыбызгъа къайтып гелип, шаир оъзю де бир йырында айтганлай, «Тюнегюн бар эр уланлар бугюн ёкъ» деген принцип оюна таянып, «Яхсайланы яйнап чыкыган булагъы» деген асарыны бир-эки терен маъналы бугюнго охувлулагъа дагыдан-дагы ювукъ болуп гёрюнердей бир-нече аламатыгында токътап язма къастлыман:

Масъаланы шу пасигълигине гиришгенче, йырны шулай бир ерине айрыча тергев берилгенни сюер эдим.

Къазакъны бу йыры 1876-йылда язылганын гъеч бирев де инкар этме болмажакъ. Шо йыл Магъаммат апендини атасы Умар эфенди гечинген. Шу къайгъалы агъвалатгъа багъышлап Й. Къазакъ оъзюню сыйлы патигъа дуаларыдай сыкълашдырып, терен маънада келпетлени Умаргъа ва ону ювукъ адамларындан иниси Абдулагъ ва Петербурггъа барып атасыны ерин тапган уланы апендиге багъышлап бек алгъышлы йыр язган.

Мунда шаир гъар даимде оъзюне хас кюйде, оърде эсгерилип гетгенде йимик, оъзюне атолла «игитин» «тюнегюн бар эр уланлар бугюн ёкъ» деген къайдада «алдынлыкъгъа» тебермеген, шолар кыйматлап язылган, бугюнлюбюзде де гёз алдыбызда бар ва гележек даимлик яшав барышыбыз учун да къалажакъ жанлы яшавлукъ келпетде – «Яхсайланы яйнап чыкыган булагъы» деп бизин бугюнго яшавну жанлы умутлугъуна къошуп язган.

Шаирни булар къараву бизин учун бирден бир таъсирли гёрюнсюн учун ой къурма къарайыкъ: 1877-нчи йылгъа Й. Къазакъны йырларыны сайламлы игитлери болуп суратланган: Шамиль, Хасай Уцумиев, Къазанышлы Къазибек. Шолар кёплер Къазакъны бугюнлюне яшавдан айрылып гетгенлер.

Йырны башынданокъ гёрюнюп тураган йимик, Й. Къазакъ бу йырында девюрлюне оъзюню де идеалы гъисап этеген Умар эфенди ва ону иниси ва уланы оъзлени Аллагъны языву булан яшавунда, не кыйынлыкълыгъа тюшюп къала буса да, бир тутган ёлундан гъеч къакълыгъыв не зат экенни билмес, къай-

панмас, гъеч бюдюремес замандашлары, «кёклени таймас йимик къазыгъы» болуп, не душман къаршы болуп къала буса да, абдырамай, адамай, «магъ» – деп айтып савутларын бермейген: халкъ, эл арада уылгю гёрсетип яшайгъан адамлар.

**Яхсайланы яйнап чыкыгъан булагъы,
Ярлыланы ярыкъ берген чырагъы,
Ачыкыгъанланы уьнем азыгъы,
Сувсагъанланы сувукъ булагъы,
Дертленген юреклен таркъаны,
Девлетлилени пыркъаны,
Девюрлер сюрдюнг достунг табардай,
Думманларын болса, къарап январдай...**

Йырны озгюр терен маъналыгъы муну булан битмей, бирдагъы бир, янгыз Къазакъгъа ва поэзиябызда, янгыз «къазакълыкъда» болма болагъан бизге бугюнге етишежеги аян болуп битмеген, бек охувчуну тамашалыкъгъа салагъан ва олайда Йырчы Къазакъны йырчылыкъ устазлыгъын янгычалай эстетика – интеллектуал даражасы барлыкъны аламатлыгъын гёрсетеген белгилери булангъы йыр экенге инандыра.

Ону бу ва бугъар парх береген кёп асарлары бизин халкъны санавлукъгъа сыйышмасдай лап эжелги заманлардан берли узатылап гелеген озденлигини ону бугюнгю къастларына, оър инсаплыкъ англавларына, асхар атоллу адамларын уллу умутлукъ булан гёрме гъасиретлигине, олай болгъан сонг бугюнгю яшав турушуна гелип къуюлагъан бырынгылыгъыны туташлыгъына шагъатлыгъы болуп гёрюнердей белгилер йырда ону терен маънасына къуюлуп бериле.

Йырда бизин тарихи эжеллигибиз булан янаша гъакъылгъа мол аталардан эр тувгъан булан янаша, бизин халкъны тарихи гелишинде эл бирлешдириwчу уллу гъаракат юрютген, «Къарачы бийлер йимик къарынлыкъ» эсгерилир.

Йырны дагъыдан бек гъалиги охувчугъа гъайран тамашалыгъы башгъа затда: Къазакъ алда къумукъ йырчылыкъда аты айтылып бирев де эшитмеген келпетлешивлер къоллап, озю алгъышлыкъ берип язагъан игитини даражасын айта туруп:

**Гъакъыллары Моллайым тавдай толкъунлум,
Толкъунлу денгизлердей гъакъыллым... дер.**

«Моллайым» тавлар недир ону бугюнгю къумукъ охувчуланы арасында билегени бармы экен. Шаирни озюню биринчи сибир сапарыны заманында язгъан йырында шу тенгешдирив бир башгъа тавну аты айтылгъан:

Тусари тавлар йимик толкъунлу,

Толкъунлу денгизлердей гъакъыллы (б. 141. Не билейим юз дынкъы бар ханланы). Тусари тавлар Акъ денгизни боюндагъы онда яшайгъан липери тавну яда саам халкъ айтагъан аты.

Олай болгъан сонг, Й. Къазакъны 1876-нчы йылда язылгъан йырындагъы «Моллайым» тавлар не ер болмакъ бар! Булай аты булангъы тавлар бизин генгдюньябызны эки буччагъы – эки континентинде ёлугъа бири – гъалиги Якутия республика бойда, экинчиси Европада бырынгылыкъда гъалиги Италия пачалыкъны оър боюндагъы. «Складчатый» толкъунлу тавлар ону аты бырынгы римни эки тарапын бирлешдиреген кёпюрге де шолай айтыла болгъан. Мен

бу ерде о тавланы иш этип, ташдырып айтагъаным нагъакъ тюгюл экени муна гъали англашылма башлажакъ. Йырчы Къазакъны экинчилей йиберилген сибирлеге этген сапары (бу 1859 й.) Якутиядагъы Мюллейим тавлар бою болгъан шагъат бола.

Тек бу масъалагъа мени къаравум бюс-бютюнлей башгъача геле: иш шаирни янгъыз «мюллейим» тав булан тенгleshдиривюнде тюгюл, йырны ахырына таба гелеген дагъыдан-дагъы маъналы сатырларында.

Шаир булай яза:

**Къайгъыларынг бир-бир этип эр этсе,
Эр мунгайып, агъ-вай булан сыр да этсе,
Алкендей сёзю асылы бергенсен.
Ашналар булан ювукъ сырдашны
Анадашдай алив гёргенсен.**

Алкен кимдир? Шаир Умар эфендини асиллигин Алкен булан не себепден тенгleshдирме токъташгъан болгъан экен. Йырны ич бырынгъылыкъ логика маънасын гысапгъа алып, ахтарып этгенде, бырынгы тюрк сёзлюк гёрсетегенге гёре, алкен – гезме олтурушну юрютов..... Башчысы, алгъыш сёз айтывчусу, бизинче айтгъанда, тамадасы (Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, с. 38).

Шу маънасын гёрюп, ону аваз, къуруму бизин «алгъыш» деген сёзге ювукъ-лугъун гёрюп, шолайдыр деп токъташып къалма да болабыз. Амма йырда «денгизлени толкъунлу тавлар булан, гъакъыллыкъны толкъунлу этип хасият-лавунна къарагъанда», Алкендей деп атын да эсгерегенни билип, ондан къайры да автор оъзюню йырында эжжеллиликни оъз заманыны игитлерини хасиятларына къурап суратлайгъанны гысапгъа алып ойлашсакъ, биз бырынгъылыкъда болгъан поэтлини йыр мердешлерине гёз къаратмай болмайбыз.

Бырынгы (бизин гъалиги санавдан алгъакъдагъы VIII-VI асрулардагъы Эллин (грек) поэзияда бютюн айланагъа аты айтылгъан Алкей меселли деген алгъышлы янгы къастлашывну оъз заманындагъы гъаракатчыларын, къатты чалышывчуларын гъалекли денгизлени ва мюллейим тавланы булан тенгleshдирип язгъан ва онгъа ювукъ китабы болгъан адабият касбучулар айтагъангъа гёре, Алкейны Ватаны Орта денгиздеги Лесбос атав болгъан, ону кёбюсю гююв гъасиретлик булан язгъан лирикасы о атавлу Сапфо шаир къызгъа багъышлангъан (А. Чистякова. Эллинская поэзия. Л. 1988, с. 148).

Адабият ахтарывчу алимлерден бириси Алкейни поэзия асарларын къыйматлай туруп, биз Й. Къазакъны йырларына хас гёрюп айтагъан ойланы, Алкейны асарларында «замечается сплав вечного и мгновенного, давнего и нынешнего» деп багъалайлар (Г. Кружкова. Странствие музы. М. 1992, с. 76).

Шо автор сёзюм дагъы да «Славу поэта Алкея составила его лирика, песни любовные, застольные и героические, близкие к народной песенной лирике», – деп натижалай, ондан къайры да, Алкейни йырларында уллу гемелени гъайлеклер йимик чайкъайгъан толкъунланы ой къурагъанда чакъ-чакъда къоллайгъанын эсгере.

Булай келпетлевлер Йырчы Къазакъны йырларында бериле:

**Дарманы ёкъ аны, эми ёкъ
Сувсуз, отсуз къайнайгъан,
Толкъуну тавдай ойнайгъан
Дюнья деген аччы денгиздир,**

Гемеси онда кимни батмагъан.

Елсекде оъзюнден сонг эл къалып,

Алтынлы тахдан айрылып,

Къара ерге кимлер гирип ятмагъан (б. 293, «Аргъумагдай асав эрлеге»)

Шаир бирдагъы башгъа йырында шу гъалны шо баягъы «Денгизлер» булан бирлешдирип яза.

Къумукълар, ва гъейлер, къумукълар,

Вая гъейлер, ойгъа дёнюп тунукълар.

Тунукълукъ тунгса, дерт къалып,

Денгизлер чаймас йимик ол хужу,

Дериядай чайкъалышса не болур. (б. 244, «Эр уланлар намус салмай юрекке»)

Ва олай Алкейни ва Й. Къазакъны йырчылыкъ эстетикасында рас гелеген мюгълетлери дагъы да бар...

Шулай бырынгъы элин поэзияны да ва гъалиден 200 йыл яшагъан Й. Къазакъны да хаслашыву не йимик ва не къайдалы интеллектуал къатнашывланы, гъасилинде яратылма бола деген суал салып, оъзюнг-оъзюнгден сорав этмей болмайсан?

Шогъар Й. Къазакъны йырчылыкъ яратывчулугъундан оьтген, айтма герек буса, бир нече агъвалатлар себеп болма ярай: шотай себеплерден мен башлап шу ерде учыюсюн айтмакъны тийишли гёремен: Йырчы Къазакъ шавхалны къаласына барып, къатнашып, оъзюне Райгъанат бийкени сюйкюмлю къаравун гъис этеген йылларда Абдулмуслим шавхалны языв ишлерин юрютеген приставу Петр Прежецлавский бизин халкъны бырынгъы йырларын жыйып, китап этип онгарагъан гюнлери болгъан.

Арадан хыйлы йыллар гетип. П. Прежецлавский де ва ону ёлдашы П. Сильский де шо йырланы жыйымын, оъзю Калуга шагъарда Имам Шамилны секретары болуп ишлейгенде айры китап этип чыгъара. Пётр Прежецлавский къумукъ тилни де яхшы билеген пача армияны офицери болгъан.

Мени оюм шулай: Й. Къазакъны Эллин бырынгъылыкъ булан таныш этген, шотай адамлардан бары болсун герек.

Экинчиси де, Й. Къазакъны, биз бу язывну башында эсгерген. Каторгадагъы оъзю булан бирге сибирлени азабын чекген орус ва башгъа ювукълары шотай англав берген болма ярай.

Учыючюсю де, озокъда, Магъаммат апендини оъзю булан бирге Санкт-Петербург университетде ишлейген яхшы ювугъу, Яхсайгъа Магъаммат апенди-леге эки керен къонакълай гелип, бирге Темирхан-Шурагъа шавхалны къаласын гёрге барып ва олай да А. Къазем-Бекни бир тилевюн кютмек учун Таргъугъа ва Дербент бойгъан бирге айлангъан академик Виктор Романович Розен (1849-1908) ва оъзюню Магъаммат апендини таъсиринден болуп бола.

Шону йимик, унутмайыкъ Й. Къазакъны бизин янгы девюрдеги адабиятгъа башчы ва башлавлу болуп гелтирген классический йырчылыкъ эстетиканы вакиллигини девюрю. Белгили кюйде, гъакъ герти йырчылыкъда гетген заман деген англав ёкъ, заманланы айрылмаса бир яраппи бирлешивю бар. О да Къазакъны йырчылыгъында бугюнго къагъруманлыкъгъа гелип синге, шоллукъ бырынгъылыкъны ругъу бугюнго идеаллыкъны излевчю – ахтарывчулукъ гючге айлана.

Къзакъ йырларыны шу къыйматлы янын гьис этип болгъандыр М.А. Османовну Петербург университетни типографиясына басмадан чыгъарма берген китабыны аты 1869-нчу йылда бугюн биз билеген йимик Ногай-къумукъ йырлар болмагъан, академик И. Березинни язывуна гёре, – «Собрание кумыкских, ногойских и казацких сказаний, песен» (12 февраля 1869 г.) болгъан, артда 1883-нчу йылда чыгъарылагъанда не себепден, буса да – «Ногойских, кумыкских песен»-ге айлангъан. (И дум высокое стремление. Магомед эфенди Османов: этноментальные ориентиры и творчества. Махачкала, 2010, с. 113).

Магъаммат апендини бир бுவарывундан сонг, Й. Къзакъны оьзю дагъы къайтарып айтмагъан йыры

Гъали мен айтма сюегеним, къой, шу язывума гъасиллик береген сёз болсун мен бу маълуматлыкъны хабарлагъанланы гёрюп, тынглап, эшитип, билегениме 50-60 йыллар боладыр. Шону гъакъында язып билдирме суйсем де, Йырчы Къзакъны 150 йыллыгъына байлавлу ону йыр жыйым китабын печатгъа гъазирлеме магъа тапшургъан эди. Шо заманда гючюбюз чатагъан чакъы гъаракат этип, Къзакъны йырларын салып революциядан алда М. Османов, Абусуфиян Акъаев чыгъаргъан мажмуаланы башдан аякъ сезип, олай да А. Салаватовну адабият ахтарыв ишлерин ва ону аслу къасты булан чыкыгъан «Чечеклер» деген антологияны, ондан сонгъу 50-70 йыллардагъы Къзакъны яратывчулугъуна байлавлу илму ахтарывланы барын да тергеп, 1980 йылны гюзюне Й. Къзакъны шайлы толумлашгъан, йыр китабын онгардым.

Типографиягъа бергенче, китапны Дагъыстан язывчуланы къумукъ секциясыны къаравундан оьтгерме герек эди. Август айны ахырларына китапгъа секцияны генгешинде къаралды. Хыйлы ой алышывлар, таклифлер, шекли ерлерине танкъытлыкъ да юрюлдю. Натижада «Заман гелир» деген ат булан басмагъа берилме разилешив къарар чыгъарылды.

Арадан эки-уьч гюнлер гетген болгъандыр, типографияда Аتكъай Акимович ёлукъгъанда ол магъа булай бетлев туюбу насигъат айтды: «Бары да тизив халкъ фольклор йырланы Къзакъныки этсек, дурус болмас, билме де билмей, Къзакъны оьрлюгюн якълайбыз деп, халкъныкин хытыр этип къоймасбызмы, – деди. Мен булай бетлев болмай къалмажакъны алданоькъ гъис эте эдим. Къайтара айтма жавабымны да гъазирлеген эдим:

– Аتكъай агъав, мисал учун, Йырчы Къзакъ чыгъаргъан йырны савлайын къабул этип, халкъ оьзюнюкю йимик юрюте буса, нечик ёл тутма герек? – деп, сорауна соров бердим.

О магъа: «Токъта гъали, масъала? – деп бакъды. Мен оьзлер ёлугъуп сёйлеген 5-6 гиши «Абий-батырны» йырын Йырчы Къзакъ чыгъаргъанны инамлы далиллер хабарлай. Бирдагъы масала. Сиз оьзюгюз ёлугъуп сейлемекни насигъат этген Къызлардагъы Абдул-Гъюсейн Ибрагъимов, огъар йырны хабарын айтгъан Яхсайлы Алчакъ йырав, Магъаммат апендини де, ону сизинкилеге де тувра къардаш тиеген Бийке булан ва ону къайнаанасы – Магъаммат апендини анасы Аливан булан ювукъ аралыгъы булан ювукъ къардаш аралыгъы болгъан Назик ханум, ондан къайры да, ботаюртлу ана тиллерден дарс береген Ибрагъимов Сиражитдин, къарланюртлу Амирхан Болатханов, гъатта 1956-нчы йылда бизин ёлугъувгъа университетге гелген Й. Къзакъны уланы, Устархан-

ны уланы, Солтахан бизин соравагъа жавап бере туруп, олар бары да шо ойда эдилер. Гьар-бирин янындан текстологияны талапларына гёре яхшы тергеп къарагъанда да шолай болуп чыгъа, – дедим.

Шулай сёйлеп турагъанда, устьюбюзге Сиражитдин Токъболатов гелип къалды. Аتكъай огъар: «Билемисен, Салавубуз не дей, Абий-батырны йырын да Й. Къазакъ язгъан дей.

Сиражитдин шоссагъат: «Тексти бармы, къайдан алып айтасан? – деп сорады.

Мен огъар: «Шолай айтагъанлар аз тюгюл», – деп жавапландым.

Сиражитдин: «Олай айтагъанлар булан мени де лакъырым болгъан».

Айрылдыкъ, ичимден озъ-озюме ойлаша турдум. Гертиден де Йырчы Къазакъны сибирден гелген кагъызлары ёкъ ерден чыгып гелгенде йимик. Абий-Батырники де табулуп къалмакъ бар, янгыз хыял булан о йырны фольклор-лукъда къоллап турдукъ.

О йылларда адабиятчы илмуда, ондан сонгъу йыллар да йимик, халкъ адабиятчылыкъ, халкъ адабият асары англавлар таман чакъы токъташып битмеген заман эди. Арадан заман гетип, «Абий-Батырны» йырыны чеберлик къурчлугъу, агъвал тизими, бютюн алымы шулай къурулгъан чы, шо йырны Къазакъны даражасындагъы оър пагъмулу адам чыгъарса тюгюл дагъы, йырчы чыгъарма кюй ёкъ деген ойгъа гелип сёйлегенни мен профессорлар Абдугъаким Гъажиевден, Изамит Асековден озъюм эшитдим. Озьюню «Абий-Батырны» йырына Къазакъны авторлугъу болмай бир де кюй ёкъ деген ойну бир керен профессор Забит Акавов айтды. Эшитсем, эштейим, тап 1962-нчи йылны август айны орталарында мен Къызылар шагъаргъа барып, кепсизликде турагъан А.Гъ. Ибрагъимовну булан ёлугъуп, озъюню асарлары гъакъында лакъырыбызны заманында, бугюн йимик эсимде, яхсайлы Алчакъ йыравну гъакъында сёз чыкъды. Мен озъюне. «Алчакъ йырав» сизин «Аманхор» китабыгъыз булан танышмы эди. Аманхорну яшавундан озъюню поэма чакъы йырын къайдан билип язгъан экен? – деген сораума жаваплана туруп, столуну къутугъундан гёкшылт къалын тептер чыгъарып гелди. Устьюне гъар тюрлю маълумат хабарлар деп язылгъан.

– Шону айтсам, Алчакъ булан бизде де, той, зат болуп башгъа ерлерде де аз ёлукъмагъанбыз. Бизин Патимаханымгъа арекден буса да тайпа-тухум тиеген адам эди... Муна шунда Алчакъ айтып язгъаным бар, бу болгъандыр революциядан алдагъы йыл. Мен огъар: «Алчакъ, сен Магъаммат Османовланы, олар булан болгъан Йырчы Къазакъны эшитгенсендир?» – деп сорадым.

– Таныма да таныш, гёрме де гёрдюм, гъатта бир керен Къазиюртда олар оьтгеренген жыйында ортакъчылыкъ этгенмен, – деди. О магъа, дагъы да кёп затны хабарлады. О хабарлагъанланы уьчюсю эсимде къалып, язгъанман.

«Билемисен, Гьусейн, тюзюн айтгъанда, бизин арабызда йырчылыкъда Къазакъгъа тенг гелер, яда шолай гысап этме болар бирев де ёкъ эди. О бир йырчылыгъындан къайры бек тынглавчулугъа яраппи таъсирлиги булангъы адам эди. О чыкъса арагъа, бары айлана лам болуп, гъали не айтар экен деп, къарар эди. Бютюн айлана биле эди: Къазакъ башлап кюй сокъмай, йыр башламас эди. Башлагъанча бек тамаша къаравун кёкге, гъавалагъа чююп, айтажагъын къомузгъа сёзюн айтдырып, сонг йыргъа озъю гиришер эди. Барыбыз да биле эдик, ону йырлавуну ахырына къызыл якъларына багъып, сари

чачларыны артындан таба чыгып бир тамаша нюр тамчы бюртюклер агып, ёл салма башлар эди. Кёплер о йыллар биле эди. Агъа-инилени агъвалын, олар пача къурумгъа къаршы баш гётергенлеге башчылыкъ чыкыгъанын, гъатта ола-ны Хасавюртда кёп халкъ жыйылгъан ерде болуп гёргенлер де бар эди. Биле эдик агъа-инини чул билдирмей асмакълагъа барагъанына Й. Къазакъны йыры барны, тек мен де, мени йимик мени айланамлардагъы шо йырны оъзю айтып эшитген нагагъда болмас ону, сыры гъакъда хыйлы хабар юрюлюп турду, о еринден мени англаум аз, тек мен билеген, мени йимик кёплер билип, би-ри-бирине айтып юрюйгени булай эди.

Й. Къазакъ ёкълангъан деген хабар Магъаммат апендиге тез етише, ол бек алгъасап, Хасавюрт шагъаргъа етип, бизин якъны полициясыны начальниги нажжас, хатирсиз Шитихин деген гиши бола, шогъар айтып, оъзю булан ону адамлары булан эки уъч гишини алып, ийис билеген ит де булан пайтон атлар булан Ботаюртгъа баргъан, барса барсын, бир шегин билип къарама чакъы зат да табылмай къайтагъанда, Магъаммат апендини булан бирче баргъан огъар къардаш болагъан Абдурагъман айта туруп кёплер эшитген. Магъаммат апен-диге ювугъу, бу ишни не йимик сыралыгъы болмакъ бар, Дарай чарыкъ Асев-лени оюнлары сама тюгюлмю деп сорагъан, – дей. Магъаммат апенди: «Иш Бо-таюртда, яда Эндирейде тюгюл, бираз оърден Маскевлерден, Петербурглардан, дагъы да арилерде тюгюл буса» деп жавап берген болгъан дей, сонг къайтгъан дей: «Муна гъали Къазакъны булут ую, гертиден де бузулду... деп, битдирип, дагъы сёзюн узатмай, уюне гиргенде, Бийке олжасына айтгъан дей: «Мен оъ-зюм чыкмай туруп ким сораса да, ёкъман. Уъч гюн уюнде ол терен пашман-лыкъда тургъан дей. Муна язывумда шу бар...

Алчакъ йыравну Абдул-Гъюсейинге айтгъан хабарын узатылыву деп айтма ярардай мен арадан бир-нече йыллар гетип, миналы таргъулу, бир тюрюлю себе-плеге гёре юртдан тайышып, Къарланюртгъа гелип яшайгъан хабаргъа, йыргъа да бек усталыгъы булангъы Болатханов Амирхан айтып, магнитофонгъа ону хабарлавун язып да алдым.

Ону маълуматын лап къысгъача этип айтгъанда, ишни гертилиги булай бо-луп чыгъа.

Абдуллатип, Абий-Батыр оъзлер аслусунда, таргъулулар, арт вакътилерде гёчюп, Таргъуну тюбюндеги Арсланбек авулда яшайгъан, игитликге айтылгъ-ан уланлар болгъан. Оър Таргъудагъы бир тойда бийлени некерлерини группа-сы булан эришип, эки де якъ бири-бирини уъстюне хынжаллар сувуруп чаба, бийлени айланасындагъы адамлардан бири оъле, бирдагъысы авур яралана.

Имамлар арагъа гирип, ярашывлукълар этсе де, эки де якъдан оъчлюк артса тюгюл, кемимей болгъан. Бир керен буланы эндирейли ювукълары гелип, агъ-а-инини оъзлерде турма алып гетелер. Булагъа таргъулу бийлеге тайпа-тухум тиеген Эндирей бийлени гёз алдында турмакъ онгайсыз болгъан. Булар Энди-рейден Лакълакъ юртгъа гёчюп, онда яшав къуралар. Лакълакъ юртда яшайгъ-ан Альберигентден къанлы чыгып яшайгъан дагъы да эки агъа-ини болгъан.

Булайлыкъда барыш 1877-нчи йылдагъы бютюн Дагъыстан юртлар булан бирче Терский област къумукъ юртланы шо йылдагъы пача режимин баш гё-теривлер къуршап ала. Шо йыллардагъы Къумукъ тюздеги сабанчы тайпаны баш гётерип къаршы чыкыгъанланы арасында Абдуллатип, Абий-Батыр булан бирче Альберигентден тегенекавуллу агъа-ини де бола. Пача асгерлери буланы

сеп салып, аралап туталар ва судсуз бир затсыз, пачалардан гелген приказгъа гёре, Хасавюртдагы гъалиги базар авлакъны тавгъа бакъгъан бетинде алданокъ ишленип гъазирленген асмакълагъа илип, асып оьлтюрелер, Шитихинни ва генерал Чапчадзени солдатлары къалгъанланы даимлик къоркъувну тюбюнде сакъламакъ учун, шагъардан, юртлардан, тамашагъа къарамакъ учун кёп халкъны жыйгъан болгъан дей.

Биз, адилянгыюртлу Али Алиев булан барып М. Османовлагъа къардаш тиеген Назик-ханымны хабарлатып язып алдыкъ. Ону бизин сорав-ларыбызгъа гёре айтгъанлары Й. Къзакъны гъакъында язгъан китапларымда къоллагъанман. Бу язмам да Назик-ханымны бизге берген маълуматларындан шулай ерин гелтирсек, бу гезикдеги язывубузну тамамлавгъа лап къыйышывлу гелегендей гёрюне.

Назик-ханым бизге, Бийке «баживюню» ва Магъаммат апендини анасы Аливанны сёзюн алып булай деди: «Магъаммат апендини Петербургдан юртуна каникуллагъа гелген вакътиси болгъан. Ёлукъгъанда апендини ювукълары, Хасавюртда о гюнлерде болуп гетген агъвалардан хабар берген сонг, о сагъа Й. Къзакъны халкъ арада авуздан тюшмейли айтылып юрюйген Абий-Батыргъа багъышлангъан йырындан хабар бере болгъан».

Артда Магъаммат апенди, иниси Абдулну чакъырып, сорап, герти гъалны билген сонг, шо гече атлы йибериپ Йырчы Къзакъны чакъырып алып геле, ону Абий-Батырына ва Шитихинни биябур гъалгъа салып айтылгъан эки йырына иш этип тынглап къарагъан сонг, ону булан янгыз уьйде къалып, бек буварып айта: «Вёре, вёре, гъали айтсанг да, сакъ бол, шо йырынгны дагъы бир ерде де айтмас- гъа магъа сёз бер, оьзюнг билеген пачалыкъ бирден бир бек алышынгъан, бизге дагъы да халкъ булан кёп иш гёрме герек», – деген. Шо гюн-бугюн дегенлей, гъатта ким ювугъу тилесе де, Абий-Батырны атын тутмай: Къзакъ «Эренлер» – дегенин къайтарып-къайтарып, айтып къутула болгъан. Шо саялы болма да ярай: халкъны арасында «Абий-Батырны йыры» дёрт-беш къайдада айтылып бугюнге ерли сакълангъан, амма оланы арасында таза Къзакълыгъы булан, аты да тутулмайгъан бир варианты бар.

Бугюн Й. Къзакъны яшав агъвалындан мен билгенни язып битдим.

Бу язывну башында, эс этилген буса, аят деген сёз геле.

Къарагъанда Къзакъ оьзю де айтгъанлай, яратгъаныбыз да аятларын бизге, инсанлагъа, янгы къаст гысапда тюшюре. Шо саялы Й. Къзакъ халкъыбызны яшавунда бугюн де, гележегинде де дагъыдан дагъы оьр маъналы болар учун къаст къылма къарайыкълар.

1. Къзакъны йырыны шо варианты Абусуфийан Акаевни 1903-нчю йылда Кырымда Бахчасарайда чыгъарылгъан йыр китабында берилген. 32 б.

Забит АКАВОВ,
филология илмуланы доктору

**ЙЫРЧЫ КЪАЗАКЪ БУЛАН МАГЪАММАТ
АПЕНДИ ОСМАНОВ:
КЪУРДАШЛЫКЪНЫ, ПИКРУ БИРЛИКНИ
СЁНМЕС ЮЛДУЗЛАРЫ**

Шу гетген айланы ичинде, «Ёлдашны» бетлеринде, къаламымдан чыкъгъан чакъы тарихи-адабият болсун, тарихи-маданият болсун – барысын да умуми оьлчевлерде алып болсун – уллу бир масъаланы айланасында гётермеге къарайман. Шо уллу масъаланы, охувчулар да билеген кюйде, мен шулайына гёре-мен: бизин къумукъ халкъны эки уллу классик язывчулары Йырчы Къазакъны ва Магъаммат апенди Османовну чебер адабият яратывчулугъунда тарихи гертилик булан адабият гертилик – янгыз олар оьзлер язгъанланларындамы яда шо язгъанлары Дагъыстан, Россия, Дюнъя, халкъара байлавлукъларда – не даражада суратлангъан экен деген уллу сорава-масала (проблема).

Филология, тарихи, философия, культурология илмуланы бизин – айра да дагъыстан адабият-ахтарывчулукъ сынавада – янгы къолланып турагъан, къошулчан тартип янындан жаваплы, шо проектни яшавгъа къыйнала туруп гиривю, мени гысабымда, шулайына оьсе гелген. Къумукъланы адабиятын ахтарывчулукъны М. Османов, Ю. Немец, Б. Чобан-заде, Р. Къапланов, Н. Батырмурзаев, З.Батырмурзаев салгъан къошулчан тартипте, компаративистика сынава-сипте 1930-нчу йыллагъа таба, аслу гъалда К.Султановну ва А.Салаватовну яратывчулугъундан баш алып, янгы, пролетар къайданы агъым-айламына тюше. Йырчы Къазакъны яратывчулукъ варислигин Алимпаша Салаватов охугъан меселни гъакъында эсгерилип, аякъ уьстде дегенлейин, ярты-юрту оьлчевлерде, оьрде айтылгъан эди. Мунда ачыкъ этип къарамагъа тюшеген, шо мен айтагъан тарихи гертилик булан адабият ва адабиятчылыкъ гертиликленни биригеген-айырылагъан ерлерини, дазуларын белгилейген тююн кёпюрюн гёрсетмеге герек. Озокда, муну булан мен оьр даражадагъы алимибиз ва уллу, сююмлю классик язывчубузну кемчилигини натижасы дейгеним тююл, шо пролетар тююнню къурбаны болгъанны, гъакъыкътда буса тарихи гертилик булан адабият гертилик кёпюрсюз къалып, тюзлюкню буса девюрню булгъанчыкъ ташгъыны алып гетгенни билдиремен. Балики, шолай, пролетар гёз булан гёрмеклик саялыдыр, А.Салаватов Магъаммат апендини ва Шихмурза Гъажаматовну атларын да сувукъ-салкъын гёнгюлде эсгерегени. Масала, Къазакъ булан Атабай Шамхалны гызарлавундан къачып, ер-ерде сыйына ту-

руп айланагъанын булай суратлай: «...Бу картинаны гёрюп, дагъы эп тапмай юрюйген булар бийлерден умут узьюп Османов, Гъажаматов йимик байлагъа барып сыйына ва шамхалны зулмусундан къутгъармакъны тилейлер. Булардан бирлери къыйын-тынч юк болалар, аз-мазгъа чыдайлар...» Бу ерде А. Салаватов Къазакълар булангъы къачыв-гёчювлени, Османовлар ва Гъажаматовлар булан табушув агъвалатланы заман гезигин (хронологиясын) сан да гёрмейли буза, концепция булан кирепислей-киришлей. Гъатта, айтса инанмасдай, кюйге къарагъанда, орам-саякъ айтды-къойтду сёзлени гъужумуна, таъсирине тюшюп болсун, нечик алайда, Алимпаша Салаватов суратлав накъышларын гёз къамашдырардай гючлендире: «Бу араларда Петрограддан (гъалиги Ленинград) Яхсайгъа Османов да къайта. Ол да Къазакъларны да чакъыртып, оьзтёре-че, бийлерден къалышмайман деп, жумалап-айлап кепли йыбавларын узата башлай. Османов, заманындагъы къумукъ помещиклерини арасында бираз гёзю ачылгъанларындан болмакъгъа гёре Къазакъларны башгъалардан эсе къолай таний, йылы къараву булан оьзлеге тартма башлай...»

Бу ерде, эсимде бугюн йимик гёз алдымда токътагъан, Магъаммат апенди Османовну яшаву ва яратывчулукъ таржума гъалындан маълуматлар излейгеним булан байлавлу, гъалиден 53 йыл алдынгъы, мени гъисабымда, охувчулар билмеге тийишли, бир агъвалатны суратлама сюемен. Айтагъаным, 1967-нчи йылны март-апрель айларында мен Дагъыстан пачалыкъ архивни бир бёлюгюню ёлбашчысы Разият Исаевнаны гъакимлиги булан илму къуллукъчу болуп ишледим. Ишге тюшюв-тюшювюм булан, мен оьзюню гъакъындан не охуп, не эшитип де билмейген, ялынлы инкъылыпчы, Дагъыстанда клас ябушувланы къоркъув билмейген чекист уланы Аминтаев Ибрагъимни биографиясын ахтарып материал жыймагъа ва ону гъакъындан толу тарихи очерк язмагъа тапшурув алдым. Инг башлап архивни фондларын эллеп чыкъдым да, Аминтаевни яхшы таныгъан иш ёлдашлары – Жалалутдин Къоркъмасов, Багъав Астемиров, Гъадис Гъадисов, Абдурагъим Далгъат ва башгъалары язгъан эсделиклер булан таныш болдум, савларындан бирлери булан ёлукъдум, натижада хыйлы багъалы маълуматланы жыйдым. Шонда Багъав Астемиров арив гъакъыл берди: Аминтаевни оьзюнден де яхшы танийгъан, ону булан юрту да, тили де бир Ибрагъим-Халил Къурбаналиевге ёлукъмакъны маслагъат этди. Шо арада, лып деп эсиме гелип: «Шо Магъаммат апендини гъакъындан язгъан И. Курбаналиев сама тюгюлмю?» – деп сорадым. «Тап оьзю, инишим, Акъав Насирни уланы...», – деп, бираз ойлаша туруп иржайды да, – ол бизин булан бир орамда, университетни къаршысында – деп, адресин берди... Ким экенимни, не себепден гелгенимни билгендокъ, инаныгъыз, сексенге абатлангъан буса да, жагъ, тыркмасув, кочап йимик бу нарт яс берип йылап йиберди. Бираздан: «Прости, сынок. Он был моим побратимом. Честнейший коммунист. Загадочная смерть...Больше рассказать не могу» – деп, узьюп къойду. Тартына туруп, мен лакъырны Магъаммат апендиге багъып бурдум, «Красный Дагестан» газетде чыкъгъан статьясын охугъанымны билдирдим, ерсиз болса да, шо шаирни гъакъында гъали нечик ойлашасыз» деп сорадым. Ону жавабын айтгъан кююнде гелтирмеге болмайман, тек маънасы шулай эди: нечик ойлашагъандыр, шо заман язгъанымдан бир сёзюмню де тайдырмасман... Шариатчы динчиден, помещикден не шаир болсун...

(Сёз ёругъуна айтаман: 1968-нчи йылда, мен ВЛКСМ-ны Дагъыстан област комитетинде лектор группаны ёлбашчысы болуп ишлейген вакътимде,

о замангы КГБ-ни майору Зайдиевни тилев-тапшуруву булан «Дагестанская правда» газетде, Ибрагым Аминтаевни гыакында уллу (подвальный) статья чыгып, шо майор кабинетине чакырып, булай деди: «Сен язган статьяны яхшылыгындан Лакский районну центры Кумухну уллу майданында Аминтаевге памятник тургузулду, ону кызардашына да персональный пенсия берилди, сагъа буса халкны баракаласы, мени де гюрметим, энниден сонг кърдашларбыз.»).

... Шу тайпа янашывлар, озокуда, заманны алааматлары, гъали мени де ола-ны танкыт этегеним тюгюл. Шону учун, шаирни (Магъаммат апенди Османовну) оърде къаралгъан, башлапгъы асарларыны гыакындагъы лакъырны жамын чыгъара туруп, шаирни яратывчулугъуну идея ва эстетика гъавасларыны булакъ башы болгъан юрек оърчювлерин, янывларын бир къадарда белгилесек, ону оъсюв ёлун бойламагъа тынч болур деп эсиме геле.

Шолай, конвойда къумукълар булан бирче мычыгышлар, черкеслер, ногъайлар, осетинлер, тавлулар (къазикъумукълар, лезгилер, аварлар) да болгъан. Демек, кёп миллетли коллективни ичине оъзю алданокъ гъазирленген касбуну – устазлыкны – башын тутмагъа барагъан яш улан, озокуда, гъалал къуллукъ этмеге, Россиягъа да, оъзюню гиччи Ватанына да пайдалы болмагъа гъасирет ойлар булан атлангъандыр.

... Ата юртундан юрегин танг хыяллар, ватандашлыкъ ругъ, элини, халкыны абуруна абур къошмакъ, оъктемлигине оъктемлик къошмакъ йимик умутлар уялап ёлгъа атлангъан Магъаммат апенди Османов Петербургдагъы яшёрюмлени де шолай патриотлукъ, ватанчылыкъ, гёнгюллю шартларында дагъыдан-дагъы къабунгъан, къанатлагъан десек ялгъан болмажакъ. Башлапгъы асарланы агъымы, къувнакъ гёнгю, гёрдюгюз деп эсиме геле – шу тайпа ойланы гертилигин исбатлай.

Йырчы Къазакъны да, Магъаммат апендини де заманындагъы бийлеге, оъзденлеге, олай да оъзге темалагъа багъышлангъан бир-бир асарларын янаша салып, тенглешидрип къарагъан эдик. М. Османов 1873-нчю йылда, Яхсайда, язда язган «Князю Адил-Султану Капланову» деген шиърусу, шолай асарланы ерлигинде къарасакъ, оъзденлик-бийлик деген уллу теманы – адамлыкъ, инсаплыкъ, адиллик йимик – янгы-янгы маъналар булан байыйгъанын гёрежекбиз. Шаир шиърусун къужурлу кюйде башлай:

**Тергеп бакъсакъ очарланы, тёрлени,
Адилсолтан, тизивюсен эрлени –**

шу эки байт савлай асарны кюрчю маънасы; ондан сонггъу хабар юрюлеген майданда шо аслу калима (игитни «тизивлюгю», демек, очарланы, тёрлени бийлеген тараплардан артыкълыгъы, оърлюгю), адабият асарны къанунларына гёре, не гертиленмеге яда буса инкар этилмеге герек. Мунда янгы сорав тувулуна: тизивлюкню маънасын нечик англавлар белгилей? Шону чечмек учун шаир бий даражалылары бир мекенли агъвалат яда багъасы уллу матагъ булан сынамагъа борчлу:

**Оъктем бийлер гелимине базаына,
Терс къарайлар бийни малы азына.
Малы болса, намарт да ала уллу сый,
Гыакъыл булан болур сендей сыйлы бий.**

Гелтирилген байтлардан гёрюнеген кюйде, яшавда йимик, адабиятта да бары да затны башы, гъатта яшавну баш игити байлыкъ болуп чыгъа экен. Шо-

лайына майдан алгъан девюр Магъаммат апендини къаламындан таба бек ачыкъ этип гёрсетилген ва тюрлю-тюрлю ойланы, гьислени, гёнгюллени озлеге ошайгъан ренклар, накъышлар булан суратлангъан:

**Маллы бийлер мал берелер макътаргъа,
Макътамаса, тилин тартып токътаргъа.
Сен аласан сатмай халкъны юрегин,
Тиллеринде макъталасан теп-тегин.
Маллы бийлер гъайын этип генглешсе,
Барысындан сен артыкъсан тенглешсенг.**

Асарны айра да агъмиятлы ери Адилсолтан бийни яшав амалларын хасиятлайгъан ва тюнде гелтирилеген байтларда деп эсима геле:

**Гъакъыллагъа къайта, ойлашмай сёз айтмай,
Сандыракъ сёйлеп сёзюнг узатмай,
Тутгъан оюнг таймай тие къарагъа,
Маслагъатынг балгъам бола ярагъа.
Алгъасама къоймай уллу сабурунг,
Огъар гёре гъар гюн арта абурунг.
Хыйлыланы байлыкъ бояй айыбын,
Байлыкъ гетсе, сыйы кемий гюн сайын.
Сагъа абур берген сени билиминг,
Артса тюгюл, гъеч кемимес гелиминг.
Атгъа минсенг, яхшы атлысан жыйында,
Ювугъунгуну кёмегисен къыйында.**

Адил, асил, озден хасиятлы бийни нюрлю юзюм суратлайгъанда, озлюгюнден агъылып, балкъып гелеген сёзлер бирденден, тамакълары къысылып, тынышы тутулагъандай, бюлдюрюнкую болуп чалына. Охувчу озюнден ихтиярсыз, не болуп къалды, шаир булан бийни арасындан къайсы шайтан оьтген экен деп, соравлу, талчыкълы гьалда къала:

**Оьчешген гюн тенгилерден озасан,
Айып этме, этер ишингде бузасан.
Сен билесен не иш экенни сорамай,
Амма магъа бир де айтмагъа ярамай.**

Магъаммат апенди Османовну дюньягъа къаравун, идея ва эстетика янашывларын хасиятлайгъанда, бары да дегенлей алимлер ахтарыв сёзюм ону «Шавхалны къаласы» деген поэмасындан башлайлар. Шо гъакъда мен де оз пикуларымны «Биринчилер» деген китабымда язып чыгъаргъаным саялы, оланы такрарламайлы, бугюнгю илму-ахтарыв шартларда нечик ойлашагъаным булан бёлюшемен. «Биринчилер» басмадан чыкъгъанлы 4-5 айдан сонг къыркъдан абатланажакъ. Демек ондан берли кёп сувлар тебен акъгъан, хыйлы-хыйлы – шатлы да, талчыкълы да агъвалатланы шагъатыбыз, эллер алмашынды, яшавлар алмашынды, «очакъ ташда» ерлешген Шавхалны къаласын да «сулагъ ютуп, сув чайгъан», ону гъакъында язылгъан поэма да 150-ге тармаша...

«Шавхалны къаласы» Магъаммат апендини адабият варислигини теренин-сайын бойламагъа аслу маълуматлар береген асарлардан экенге биревню де шеги болмас деп эсима геле. Асарны тизилиши шаирни бир эделигини хабары йимик гёрюне. Автор поэмасын «хабар» форма булан башлай:

**Бир чакъда бир иш учун
Баргъан эдим Шурагъа.**

**Эллий йыл буса ярай
Чыкъмагъаным бу арагъа.**

Дагъыстан гуманитар илмуда яхшы танывлу, белгили философ Баймурзаев Абуш токъташдырып язгъан кюйде, Магъаммат апендини «бир иш учун» ол 1884-нчю йылда, Коллежский советникни статусу булан, бузулгъан-дагъылгъан шавхаллыкъны мал-матагъын ахырынчы шавхалны варислерине тийишли закон ёлда пайламакъ учун къурулгъан комиссияда третейский судьяны ихтиярлары булан ортакъчылыкъ этген.

Мунда агъамиятлы бир маълуматны охувчуланы тергевюне беремен. Масала, шаирни асарларын жыйып, басмагъа онгаргъан Манай Алибеков Шавхалны къаласыны гъакъында булай баянлыкъ бере: «Шавхал бийни малын, ерин-мюлкюн варислерине пайлайгъан заманда, маслагъат учун, гъар тарапдан адамлар жыйылгъан. Яхсайдан Магъаммат апенди баргъан. Уъюн-абзарын гёрюп, яшагъан кюйлерин сорап, Къумукъдагъы ташны уьстюндеги абзарына барып, авгъан-чёкген уйлерин гёрюп, къайтгъанда, гёргенин, эшитгенин йыр булан язгъан».

Оьрде гелтирилген дёртлюкдеги таржума-гъал маълуматдан гъасил болагъан кюйде, шаир «бу (Шура) якъларда» 1854-нчю йыл 14 йыллыкъ чагъында болгъангъа ошай. Себебин билмеге гъакисек де, автор эсгермеген сонг, ёравлар булан сёйлемекни пайдасы ёкъдур деп гъисап этип, ону (асарны) пашманлыкъ елеген хабар майданына барайыкъ. Гертиден де, поэманы экинчи куплетини къурулуш къайдасын гёргендокъ, шаирни къаламындан таба, оьзлюгюнден агъылып гелегендей тизилишген калималаны сигърулу гючюне де къарамайлы, бир тамаша, къоркъунчлу, не болажагъы белгисиз гъислени таъсирин сезмеге башлайсан:

**Тав-таш – бу якъ тюрленген,
Гъар ишлер болгъан башгъа...**

**Гъали къарагъыз шавхал
Уьй тикген очакъ ташгъа.**

Къаладан тышда, айланада, шаирни енгил, къувнакъ тили булан айтгъанда, «бу якъ тюрленген», яшав бокъурай, «гъар ишлер болгъан башгъа...» Амма шону арты булан гелеген «Гъали къарагъыз» деген чакъырыв ва шавхал «уьй тикген очакъ таш» гёнгюнгю бузалар. Мунда, айтгъанымны далилleshдирмек мурадда, асарны – гъали де тышдан, къапу алдагъы ойлашывдан таба суратланагъан бир гесегин-гёрюнюшюн гелтиремен:

**Къапулары сырылгъан,
Тот басып, сюре урулуп.
Шончакъы кёп уьй-агълю
Бары битди къырылып.
Къул-къазакъ, эмчек-нёкер
Бири бакъмай бурулуп.**

**Бар мюлкю харап болгъан,
Къапу тура къурулуп.
Къычырып, тавуш этип,
Гентден гелди бир улан,
Ичинден бузуп ачды
Къапусун балта булан...**

Гёрюнюп турагъан кюйде, балта булан бузуп ачылгъан къапудан абатланып, ташлангъан хансарайны абзарына кирген къонакълар нени гёрелер? Бугъар жавап бергинче алдын шаирни *тарихи гертиликни* гёрсетеген калималарын, жумлаларын ясайгъан *адабият гертиликге* – гъис къатыкъланы тузуна-бурчуна – тергев берейик: *тот басгъан, сюре мыхлар уруп бегилген къангалы къапулар*, тюнегюнгю къул-къазакъ, эмчек-нёкер – бугюн «бири бакъмай бурулуп», тек *ялгъан къапу* къурулуп тура ...

Энни бу къужурлу асарны тизилишине гёре ону ичиндеги яшав ва жамият шартлагъа гирейик. Къаладан тышда, айланада, яшавда болуп турагъан алмашынывланы, «тюрленген» ишлени гёребиз. Бу жанланыв булан янаша «тот басып, сюре урулуп къапулары сырылгъан» къаланы шаир негъакъ гелтирмей.

Поэманы майданында янгы заманны адамы эсги ва эсгик болгъан девюрге янашагъан месел гёрюне. Гьатта тавланы-ташланы да тюрлендиреген халкъны гёзю къалагъа багъып бурулуп да къарамай. Савлай Дагъыстанны чайкъалтып тургъан шавхалны эсге салагъан къангалы къапулар да энни халкъны налатыны тюрбюнде. Шавхалны дер заманында бу абзарда:

**Аргъумакълар асрагъан,
Ат гёзенлер топлагъан...**

Гъали буса:

**Башдан-аякъ хараба,
Там да къалмагъан, уй де,
Юрегинде ягъы бар
Душман да йылар кюйде...
Бав деген бир заты бар,
Емиши ёкъ бош терек.**

**Тюрлю ренк, ялгъан къапу
Бугъар да негер герек?
Мен чи ойлап тапмайман
Ёрама оьзге затгъа –
Тарыкълы болса ярай
Апекунгъа учётгъа.**

Оьрде гелтирилген гесекде суратлангъан языкъ гёрюнюшюн гёз алда тургъузмакъ учун Магъаммат апенди охувчуну да, гьатта «юрегинде ягъы бар душман да йылар кюйде» авуртардай сёзлени таба. Эки де девюрню шолай суратлай туруп, шаир шавхаллыкъны ва ону варислигине опекунлукъ этегенлени уьстюнде ойлаша. Шо тараплагъа ол чыгъарагъан натижа асарны инг де гючлю ерлеринден бири. Къан ичеген сюлюклени келпети булан янаша салынагъан жамият тарапланы хасияты охувчуну ойгъа сала:

**Нече опекун тайгъан
Ёлсуз артыкъ талай деп.
Янгыдан оьзге болгъан
Покъдан тезек къолай деп.**

**Ал дёгерчик гъыз этсе,
Арты да юрюр андан.
Айырылмас ач сюлюк
Къурсагъы тоймай къандан...**

Поэманы майданын толтуруп безейген, тюрлю-тюрлю гёрюнюшлердеги – адам, мюлк, жанлы неде жансыз табият – келпетлени шаирни фантазиясында бирин бири алышдырагъан инче лирикалы ойлар бир гёнгюлден башгъа гёнгюлге гёчегенин суратлайгъан чеберлик къайдасы оьтесиз къужурлу кюйде ясалгъан. Масала, оьрде гелтирилген, терен маъналы натижа жамланы ол эки ат егилеген фургон арбаны ал дёгерчиклери булан арт дёгерчиклени байлап сакълайгъан, арбаны узунундан бираз узун, оьзюне де чюе деп айтагъан пурус-къурухну арба булан ари-бери бурулуп, тар орамлы уйлени тамларын сыдырагъан-бузагъан кююн «Чюе баш да тиежек/ бир йимик онгъа-солгъа,/ Шулай къоймаса болмай/ Хатир учун бу ёлгъа...» – деп, шаир оьзю булан бирче, охуйгъанланы да иржайтып, шавхалны келпетин генглешидрип, толумлу этип гёрсетмек учун, темагъа оьзге яндан таба гире, къала тигилген таш булангъы «лакъырын»–ойларын адабиятта терен тамур ташлагъан пародия деп айтылагъан иришхат жанрны имканлыкъларын къоллап яза:

**Шавхал бийни ташы эдинг,
Тавну-тюзню башы эдинг,
Янгызны ёлдашы эдинг,
Ачланы эркин ашы эдинг.
Кеф учун стол эдинг,
Адашгъангъа ёл эдинг,
Темтирешген пакъыргъа
Узатылгъан къол эдинг.**

**Гъар чакъда сени уьстюнде
Къуш учса, тюрк сала эди.
Сени уьстюнг бий-оьзденге
Къамалагъан къала эди.
Сени уьстюнде харжланды
Бар девлети шавхалны.
Къырылып битмегенлер
Ашагъанлар ол малны.**

**Петиградда гёрдюм
Чегип алгъан суратынг,
«Шавхал яшагъан уый» деп,
Тюбюнде язгъан атынг.**

**Бу кыйын неге гелди
Сени сыйлы санынга?
Иш этип гелген эдим
Гёрейим деп янынга...**

Поэмаы шу бёлюгюнде суратлангъан тарих ва адабият аралыкълар тюрюлю-тюрюлю янашывлагъа ёл береми экен деп эсиме геле. Тарихи гертилиги булан алсакъ, шавхаллыкъ, пачаны буйругъу булан, 1867-нчи йылны 1-нчи августунда Таргъу шавхаллыкъ ябыла ва ону дазу майданлары Темирхан-шура округгъа къошула. (<http://kumukia.ru/?id=417>) «Тюрюлю-тюрюлю» къаравланы бир себеби, мени гысабымда, поэмаы «баш игити» кыйсы шавхал экенни белгисизлиги болмагъа ярай. Мундагъы «шавхал бийни ташы», «тавну-тюзню башы», «янгызны ёлдашы», «ачланы эркин ашы», «кеф учун стол», «адашгъангъа ёл», «темтирешген пакъыргъа узатылгъан къол», «бий-оьзденге къамалагъан къала» йимик къапкъачлы сёзлени дужунун охувчулар тувра ва гёчюм маъналарда англамагъа бола. Балики, шаир шо чеберлик кыйданы уьстюнде охувчу ойлашсын деген хыял булан язгъандыр.

Амма шаир оьзюню асарын язагъанда, ону майданында «тигимли тери тонлу, кыйржыма акъ сакъаллы бир улан» булангъы «лакъыры, мени гысабымда, о замангъы дагъыстан адабиятны оьлчевюнде алгъанда да, уллу янгылыкъны гёрсетеген яратывчулукъ агъвалат бола. Шавхалны дер заманында ону абзарында кёп айлангъан, яшыртгъын ишлерине, халбат ойларына кёп керенлер шагъат болгъан, шавхалны нёгери болуп тургъан биревню келпетин ясап, шаир ону тили булан булай затланы айта:

**– Билме суйсенг, тынгла, улан,
Мен айтайым бар гьалны.
Шу абзарда къартайдым,
Нёкери эдим шавхалны.
Къумукъда шавхал эди
Тах гийип тахда олтургъан,
Гъар не ушатса кефине,
Шону тёре этип тургъан.
Дагъыстанны ичинде
Не оьзден де, не бий де
Сёз айтып болмай эди
Шавхал суймеген кюйде.
Суйгенге ат бере эди,
Суйгенге – къул-къараваш.
Шолай гючлю хан эди,
Гюч гетди яваш-яваш...
Арив кызланы жыйып,
Той этдирип йыбавгъа,
Сайлап бирин къалдырып,
Битген сонг къавгъа-савгъа,
Яп-ялан чечиндирип,
Юрютюп ари-бери,
Тергеп-къарап, хош гелсе**

**Шол кызны гъар-бир ери,
«Машаллагъ, ярарсан,– деп,
Мени учун уьч гечеге», –
Алай хорлукълар берди
Вай-вай, нече-нечеге.
Хор этип ташлагъан сонг
Ашны йимик ит тийген,
Гезикли этип юрютюп,
Къул-къазакъ, суйген-суйген,
Багъасы учуз болгъан сонг,
Тиймес йимик гъеч затгъа,
Тутуп берип къоя эди
Бир яман къабарты атгъа.
Шавхалны раияты
Шо хорлукъланы суймей,
Къатынлары безенмей,
Къызлары опуракъ гиймей.
Къашына къара якъмай,
Мазу чекмей гёзюне,
Шавхалдан къоркъувундан
Сапун сюртмей юзюне.
Арив деп атгъа чыкъса,
Къапугъа алып гетер деп,**

Уч гечелик кеф учун
Бизин де хор этер деп,
Къачдылар, яшындылар

Тюшмес учун тузакъгъа.
Къайсын-бирин айтайым,
Сёз де гетди узакъгъа...

М. Османов поэмасын къургъан месел алдынгы дагъыстан адабиятта болгъан зат тюгюл. Шону учун болма да ярай, «тигимли тери тонлу» нёкер саялы Магъаммат апенди Османов адабият критиканы ерсиз гужумуна тюшген вакътилер де болду. Бютюнсоюз адабият критиканы гёрмекли вакили гысапда белгили К. Султанов оъзюню «Къумукъланы адабияты» деген китабында (1965), М. Османовну яратывчулугъуна не буса да салкъын гёнгюллю кюйде янашыву булан бирче, «Шавхалны къаласын» танкъыт эте туруп, айтса инанмайгъан кюйде, шаирни чебер даражасына инамсызлыкъ этип, сайки, «ол (М. Османов – З.А.) шавхалны жинаятларыны гъакъында оъзюню атындан тувра айтмагъа суюмей, башгъа адамны сёйлете», – деп, шаирни тавакеллигине, къоччакълыгъына чийсынлыкъ этип къарады. Мен ойлашагъан кюйде, Камил Данияловични Магъаммат апендиге бакъгъан салкъынлыгъы адабият эришив булан англашынагъан ерде амал ёкъ. Гертисин айтса, ол айрыча, оъзге себебли, мени язывларымны гъавасларына гирмейген оъзтёрече масъала.

Бу ерде «нёкерни», тарихи тенглеширив меселде алып къарагъанда, «агъасы» – «бир яхсайлы» – барны эсгермек де бир парз деп гысап эмен. Айтгъаным «Яхсайланы арзасында», асарны майданындагъы агъвалатланы инг де къызгъын гъавалы ерлеринде, шаир онда ортакъчылыкъ этеген жанлы шагъатлагъа сёз береген къайдасын гёрдюк. Мунда да тап шо кюйде ойлашынып, оъз янындан чыкъгъан «нёкерни» сёзюню шаирни идея-эстетика янашывундан айырып гёрсетмек гъакъгъа къаршы чыгъагъан терс гъакъыл демеге ярай. Айтгъанымны айланасында мендеги ахтарыв материаллардан бир-эки маълуматланы гелтирмеге сюемен. 1960-нчы йылларда Яхсайда Магъаммат апенди Османовну гёрюп таныгъан тамазалар бар эди: Сабанчиев Сайдулла, Каласов Абакар, Умаров Муртазали, Дибиров Тота, Арсланханова Назик, Акавова Аривзат, Магъамматова Загъидат ва оъзгелери. Шоланы кёбюсюню эсинде Магъаммат апенди оъзлени къабакъ алдындагъы очар ташда да олтуруп, къолундагъы назик чубукъ булан жабаргъа тюртюне туруп, елбеге ташлангъан тигимли тери тону да булан, къыржыма акъ сакъалын да сыйпайгъан кюйде къалгъан эди. Мундан гъасил болагъан зат: шавхалны бары да историясын кимден де осал билмейген шаир оъз келпетин «нёкерге» берип, оъзю ону артына чыгъып къалмагъанмы экен? Нечик алай да, поэманы ичине гирген «нёкерни» сураты, периштеси шаирни юртлуларыны эсинде къалгъан бет келпетине чи нече де бек парх бере эди.

Магъаммат апенди яхшы билеген орус адабиятта шолай чеберлик тартип кёпден белгили. Масала, А.С.Пушкин оъзю мюкюрлюк этип, гертилеген кюйде, «Евгений Онегинни» баш келпетини хыйлы юрюшлери шаирни биографиясындан алынгъан. Ону йимик М.Лермонтов, Л.Толстой, Ф. Достоевский шолай къайданы эркин кюйде къоллагъанны М. Османов, оъзю дарс беривчу болуп ишлейген университетни Уставына гёре талап этегенинден гъасил болуп, яхшы билмеге борчлу. Олай болгъанда, бизин къумукъ шаир де генг кюйде яйылгъан адабият мердешни агъымына тюшмеге имканлыкъ ёкъ тюгюл чю! «Шавхалны нёкерини» келпети гёрсетип турагъан кюйде, Магъаммат апенди Османов шо чеберлик къайданы къолайлыгъын яхшы

англагъан: бир яндан – биревню кебине гирип, гѣзбавчуну йимик ойнап, асардагъы агъвалатлагъа «ариден» къарап кеп аласан. Бирдагъы яндан буса – озъюнг яхшы билеген затны сенден арек агъвалатны ортакъчысыны атындан сѣйлетсенг, ону гертилиги гючлене, инамлыгъы арта.

Поэмадагъы агъвалатлагъа къайтып гирейик... Шавхалны табиятын, хасиятын, келпетин ачып битген сонг, шаир:

**... Дей туруп очакъ ташгъа,
Оюм гетди узакъгъа.
Къарайман – ёлдашларым
Гетип бара тюп якъгъа, – деп,**

бизин къайтарып поэманы заманындагъы яшав агъвалатлагъа гийире. Сонг-сонг адабият «танкытчылар» этежек терс диван-тѣрелеге алданокъ жавап гъазирлей. Шаир ойгъа батгъанлыгъы, сонг буса «айыгъып гетгени» оърдеги мисал булан бек ачыкъ гѣрюне. Гертиден де, бу къайда М. Османовгъа етгинче алдын не къумукъ, не бютюн дагъыстан адабиятында болгъан зат тюгюл, бу бир чеберлик янгылыкъ экенни айрыча эсгермеге тарыкъ. Шаир ташгъа тикленген кюйде девюрден хабар берип ойлаша, бирденден уянып, тюпге тюшюп барагъан ёлдашларыны артындан етише. Энни асарны чеберлик майданына халкъ арада, элни ичинде юрюле гелген адатлар, ёл-ѣрукълар йимик милли багъалыкълар гире. Къумукъ юртдагъы халкъ, шо багъалыкълагъа гѣз юмгъандай болуп, къонакълай гелген ялан уллу адамлагъа ариден къарап токътагъанлар. Олар геливюнде хансарайгъа барагъанны, авгъан-чѣкген мюклеге къарап турагъанны гѣрюп, ким биле, «эсги оьлюге янгы яс» дегенлейин ойлашгъан буса да ярайлар. Шавхалны атын эшитсе титиреп гетеген къумукълар дивангъа гелген вакиллени де, балики, шавхалны къан яда жан къардашлары деп сагъынгъандыр. Озокъда, юреклериндеги де, бетлериндеги де сувукълукъну яшырып болмагъандыр. Балики, яшырмагъа да къарамагъандыр? Олай этмеге де ёлу ёкъ тюгюл. Бу тайпа ёравлар тѣбенде сурагланажакъ яшав аралыкълар, демек, поэманы тарихи ерлиги булан, топ урса да бузулмасдай, гертилик ёлда мугъкамлаша. Мунда, сѣз ёругъуна айтгъанда, 1899-нчу йылда Татарстанда басмадан чыкыгъан, «Насигъат охуйгъан яшгъа» деген китабында шаир озъюнго къумукъ халкъыны эркекликге де, адамлыкъгъа да чомарт ёлда сыналгъан тарихинден булай къыймат чыгъарып язгъаны белгили:

Бу сѣзлени яражакъ	«Хошгелдигиз къонакълар!
Язма мармар ташлагъа,	Сизин учун бу карас.
Мадрасада дарс этип,	Къонакъ бизге гъюрметли,
Охутмагъа яшлагъа:	Сюйсе болсун хачперес!»

Амма асарны ичиндеги жамият яшав аралыкъларында шаир эки де гѣзю булан гѣрсе де, инанып битмесдей тамаша гъалны сураглай:

**Бир улан уьюне элтди
Алдыбыз булан юрюп.
«Гетигиз» деп къайтарды,
Эки стакан чай берип...**

Шо саялы поэманы майданындагъы чакъ чарслана, кѣк булутлана. Уьйню ичи къонакълагъа да, ессине де тарлыкъ эте:

Алгъасап биз де чыкыдыкъ,	«Токътагъыз», «о-бу» деген
Ачувланып къонакъгъа,	Намуслу сѣз де ёкъгъа.

Гет деп чи кьуваламас,
Токътагъыз деп кап этмес.

Билемен, барсагъыз да
Сиз суйген мурат битмес...

Дюнъяны да, ахыратны да Китапда, Элчи гёрсетген кюйде, бирдей теренден билеген ва адамны адамлыгъын-менлигин, шолайлыкъда ону Аллагъны да, элни-халкъны да, озюнню намусуну алдында да токътагъан борчланы шо оьлчевлер булан чегеген шаир оьрде гелтирилген суратлав Яратгъанны кьадагъасы-натижасы экенине, озьонден алдын кьумукъ адабиятта бирев де айтмагъан кюйде сынав-тарихи гёзден де ва философия теренликде англавгъа сингдире:

**Шек де ёкъ, шавхал бийге
Оланы кьаргъышы етди.
Алтын, гюмюш, ер, мюлкю –
Бары таланып битди...**

Шаирни ахыр натижалы сораву гъали де айтылмагъан. Оьрде гелтирилген, шолай тёре йимик гёрюнеген ойлардан сонг, М. Османов, заманындагъы уллу орус язывчулардай (И.С.Тургенев, «Дворянское гнездо»; А.И.Герцен, «Кто виноват?»; Н.Г.Чернышевский, «Что делать?»), нечесе асрулар бою жыйылып, артып-оьсюп гелген милли байлыкъны ахыры не болгъанны гъакъында биревге де хатир этмейли озь тёресин чыгъара:

**Шурада тюкен ёкъдур
Аны малын алмагъан.
Гъали чи ер болмаса,
Дагъы заты кьалмагъан.
Ерни де пайлагъанлар
Савру пастандай тилип.
Чанкалар онгуп кьалды
Магъди де яшлай оьлюп.
Къазанышда нечикдир
Шавхал тургъан хан сарай?**

**Жамалитдин– мюлк есси –
Огъар чы яхшы кьарай...
Бир аз заман йибердик
Шавхалны уьюн гёрюп,
Яшагъан кююн сорап,
О ян-бу янгъа юрюп.
Ташны уьстюнде кёп болду
Увакъ-тюек, бош лакъыр.
Яхсайлы бир ёлдашым
Юхлап да кьалды, пакъыр...**

«Шавхалны кьаласын» шулай, ихтилат-масхара булан тёшлей туруп, шаир, жавап талап да этмейген, тек Кьумукъну наслуларына ойлу соравлу кьала:

**Билмеймен, англатчыгъыз:
Бу кьыйынны ким этди?
Бийлик, ханлыкъ, шавхаллыкъ
Тез чакъда неге битди?**

Уллу шаирибизни уллу эпика маъналы поэмасы эсгерилген *уллулукъну* кюрчю даражасында кьаралмагъа да, кьыйматланмагъа да тийишли деп гысап этемен. Неге тюгюл де бизин адабият танкьытчылыкъ майданыбыз шолай янашывлагъа кёпден берли де сувсайгъаны охувчулагъа да аян деп эсиме геле. Оьрде, шу язывларымны биринде, Магъаммат апендини бийлик, оьзденлик йимик жамият-тарап англавланы чегеген кьайдасы гъакъда эсгерип, шо теманы уьстюндеги кьаравларымны мекенли кюйде аян этермен деп сёз де берген эдим. М. Османов поэмасын тамамлайгъан соравуну кюрчю англавлары – бийлик, ханлыкъ, шавхаллыкъ – гьона шо *мекенли кюйде аян этмеге тюшеген*, пачалыкъ ва гьукумат даражада маъналы, уллу милли масъала. Магъаммат апенди Османовну яратывчулукъ майданында суратланагъан агъвалатлар болсун,

айры-айры адамланы (аслу гьалда юртлуларыны) келпетлери болсун неде асламчылык эсири этилип суратланагъан бир-бир гьажи, супу тараплар болсун, неде ерли чиновниклер (старшина, приставлар, опекунар) болсун – барысыны да яшав мердешлерин шолай пачалыкъ, бийлик, ханлыкъ, озьденлик элеклерден чыгъара. Мунда, мисал гьисапда, охувчуну тергевюне, озьюню гьакъында оърде де эсгерилген «Яхсайланы арзасындан» шаирни элин, халкъны къысматы гьакъдагъы ойларын ачагъан гиччирек гесекни гелтиремен:

Къумукъланы халкъы эдик,	Эл учун сёйлейгенге
Гьалал ишлеп ашайгъан,	Энни килавуз дейлер.
Сабан сюрюп, мал сакълап,	Озьюнг ойлашып къара,
Бек парахат яшайгъан.	Не болажакъ элни иши?
Эл къайгъысын эте эди	Шо атны алма суюмей
Яхшы озьденлер, кёп бийлер.	Бир аз намуслу гиши...

«Не болажакъ элни иши?» де, «Бийлик, ханлыкъ, шавхаллыкъ тез чакъда неге битди?» де, мени гьисабымда, юреклени бирдей тебеген, эгиз маъналы англавлар. Шолагъа ошагъан юрек янывланы янашасында шаир «Эл учун сёйлейгенге энни килавуз дейлер» деп, мени эсеме гелеген кюйде, айрокъда терен сияси масъаланы гётере... Кюйге къарагъанда, Магъаммат апенди Османовну шо жумласы къумукъланы тарихинде болгъан агъвалатлар, масала, Хасайбек Уцумиевни уьлгюсю булан байлавлу болмагъа ярай.

Шаирни гьакъында пикру алышдыра туруп, айрыча, тюбюне къалын гьыз тартып дегенлейин айтмагъа ярайгъан, озью къайтып-къайтып, гьар гезик янгы-янгы накъышлы гьислер булан гётереген юрек янывлары – къумукъну къумукълугъу, къумукъну ихтиярлары, ону аманлыгъы, ана топурагъына еслиги, милли ич ва тыш халкъ арада татывлугъу, озьденлиги-менлиги, тюзелген элленни, билимли ва бай халкъланы бири болмакъ учун арымай-талмай, бир гёнгюлде тер тёгюп чалышагъан, насипли гюнюн гёрмекдир. Тек, эливаш, эсгерилген, балики, дагъы да кёп эсгерилмеген танг умутланы яшавгъа чыгъармагъа шартлар ёкъ чу – не чара? Амма шаир кантны яны тюгюл. Кёпню гёрген, кёпню охуп да билген *«адамият»* (адамчылыкъ) илмуну есси шолай шартланы болдурмагъа чалыша, озьгелени де чакъыра, неге тюгюл де, ону сёзлери булан:

**Гёлентки андан юрюр
Биз озьюбюз тюзелтсек,
Дюнъя бизге иерир:
Адам къайдан юрюсе,**

«Мен де бир къумукълуман...» деген, мадраса-мактапда охуйгъан бир улан-ны атындан, пачаны конвоюнда шаир булан бирче асгер къурдашы ва юртлусу Бекмурзаев Герейге тогъушув къалипде язылгъан асарында Магъаммат апенди Османов, озьюню сёзлери булан «Дюнъя бизге иерир» учун не этме гереклиги гьакъда гётереген масъалалар бугюнде де маънасын тас этмегенин гёрежек-сиз. Башлапгъы дёрт байтдан таба охувчу «игит» булан таныш бола: *«Яхсайда охуп юрюймен,/ Тюгюлмен уллу алим,/ Къумукъланы ичинде/ Болсам да бир муталим...»* Муталимни ондан сонгъу ойларыны теренлигине къарасакъ, о замангъы мадраса-мактапланы илму даражасы гьакъда бек багъалы маълуматлар алажакъбыз:

Мен де бир къумукълуман,	Халкъдан да артыкъ сюемен
Къумукъ тил ана тилим,	Тюзелсе авул, элим.

Камил гъакъыллы адамлар
Языв булан гъар чакъда
Элге эдеп бергенлер
Гъар-бир талайлы якъда.
Юзлеп шакирдлер сакълап,
Халкъгъа илму уйретген,
Унутулмас ат къоюп,
Оьзлер дюньядан гетген.
Алар илму язгъанлар
Ине чакъы къаявсуз.

Нагъву, сарфы дуп-дурус
Илму магъанда давсуз
Назмуну тюз болмаса
Язывда нагъву, сарфы,
Оьлчевден артыкъ болмай
Сёзлери не бир гъарпы,
Язгъанны жагъиллигин
Языву айтып бере...
Гъакъылда зайыплыгъы
Ачыла агъар гёре.

М. Османовну: «*Билмеймен, англатчыгъыз:/ Бу къыйынны ким этди, / Бийлик, ханлыкъ, шавхаллыкъ/ Тез чакъда неге битди?*» деген, миллетни оьз ихтиярлы менлигини, *суверенитетини*, къысылгъан къысматыны къаныгъы-влу-чакъырывлу сорауна, озокъда, оьрде де эсгерилген кюьде, тюрюлю-тюрюлю – *тыш ва ич* – тарихи маъналы жаваплар, себеплер болгъаны белгили. XIX-нчу асруну башында, ерли халкълар, суюсе де, суюмесе де, Россия империяны бир гесегине гысапланып ва, натижада, орус пачаны тёресине гёре яшав амалын этмеге борчлу болгъан сонг – «гюч гетди яваш-яваш...» Бу масъаланы авурлугъун гёз алгъа гелтирип, шону перде-пердесин ачып, Уцуму уллу бий генерал Хасайбек Уцумиевни гесип-гесип айтгъан ва язгъан ойларына бирдагъы да къарайыкъ: «Главнейшая причина, побуждающая меня к переселению в Турцию, заключаются в следующем. Для Кавказского мусульманского населения с общим умиротворением края наступил новый период вследствие обычного исхода вещей – это *период слияния местного элемента с элементом владычествующим*. По образованию и влиянию своему я мог бы при этом занять принадлежащую мне важную роль, ставши между таковыми двумя элементами. Но правила и убеждения мои не допускают меня вступить в эту роль, а как они есть часть природы моей, которую можно уничтожить, но не изменить, но я нахожусь в таком положении, что вреден самому себе, бесполезен народу и властям. Мне остаётся покинуть край и идти, чтобы сделаться подданным мусульманского Государя.»

Базыкъ накъышлы этип гёрсетилген калиманы кюрчю маънасы, гёрюнюп турагъан кюьде, Аресейге «*къошулгъан*», шоланы ичинде, озокъда, бийликни, ханлыкъны, шавхаллыкъны халкъы да, туврадан айтгъанда, гъакимликни сюреген, янгыз тёре ессине дёнмеге борчлу бола. Магъаммат апендини «бу къыйынны ким этди?» деген сорауна Уцуму уллу Хасайбек тышдан гелип къопгъан къыйын экенине алданокъ жавап бере. Генералны шо калимадан сонггъу аччы, зийретли жам ойларын «юрегинде ягъы бар душманны да йылатар» йимик сезесен. Неге туюл де, билими ва жамиятны ичинде абурлу-сыйлы, гьюрметли бий-генерал оьзюню аявлу миллетини де, гъалаллыкъгъа ант берген, энни буса ят болгъан пачаны да ортасында, не ари барып, не бери гелип болмайгъан, «*артыкъ*» адам, орус адабиятындагъы «*лишний человек*» болуп къалгъан. Гертиден де, Уцуму уллу Хасай-гъажиден сонггъу Къумукъ жамиятны бошлугъун Йырчы Къазакъ булан бирче яхсайлы Абдурагъим молла да яс берип йырлай:

Ай къардашлар, энни нечик этейик,
Ишлер тюшсе, кимге ойгъа гетейик,
Пакъырланы бели сынды – не этейик?

Аллагъ рагъмат этсин сени гъалынга,
 Гьурумаиклар жыйылсынлар янынга,
 Малайиклер дуа этсинлер жанынга.
 Бугюн Аллагъ кѣмек этсин ёлунга,
 Китап берсин сени иман къолунга.
 Айландырмай дефтерлеринг солуна.

Шо, *тышдан* гелип, басдырыкъ болуп *басгъан къыйын*, озокъда, халкъны ягъын сындыргъан, девюрсын болмагъа борчлу этген, гъакъылгъа да, юреклеге де ала-пелекет салгъан, гележегибиз не болур деп гѣнгуллени пашманлыкъ елеген – булар барысы да къумукъ жамиятгъа башалманлыкъ уя тикгенликни – *зар заманны* – белгилери демеге болабыз.

Шолайлыкъда, Магъаммат апендини сорауну биринчи – *тыш* – себебине жавабыбыз гъазир: бийликни, ханлыкъны, шавхаллыкъны «тез чакъда» битмеги кѣп миллетли Темиркъазыкъ Кавказны бюсбютюнлейин «ювашландырмакъ»дан гъасил болгъан елевчулюк агъвалат.

Амма ондан кем болмайгъан, экинчи – *ич, ерли* – себеп, мени гъисабымда, биринчи «*къыйындан*» гъасил, айрокъ да къоркъунчлу гъал – эл арада, халкъ арада бырынгъы бийлик, ханлыкъ, шавхаллыкъ бирлиги пата-пурхусу чыгъып бузулмакъны натижасында адамланы юреклерин-гъислерин де пал-пал этип, тюрлю-тюрлю тараплагъа бѣлюнмегинде деп гъисап этемен. Муна, шу – *ерли себеп-гъал* Магъаммат апенди Османовну энниден сонггъу яратывчулугъуну аслу темасы, юрек янывлары болуп гѣрюне. Бу уллу масъаланы перде-пердесин ачгъынча, «Асламчы гъажилер...» деген шиърусуна къарайыкъ:

Бырынгы аталаны
 Тюз болгъан юреклерин.
 Гъар заман да аны учун
 Битгени тилеклерин.
 Озьюне йимик алар
 Ювугъуна базгъанлар,
 Энни инамны ёйгъан
 Намарт тувгъан азгъанлар.
 Адамлыкъ гъисап тюгюл
 Уъч кепек къара пулгъа,
 Ит ёлда малынг болсун –
 Гъар ишинг гетир ёлгъа.
 Айып, илыкъ тергелмей,
 Мал тергеле бу заман.
 Савдюгерчи жувутдан
 Асламчы байлар яман.
 Гъарам-гъалал демейлер,
 Мал жыйма эте гъарекет,
 Гъарам ёлда жыйылгъан
 Малда болмай берекет.
 Гъарам сюекге синген
 Багърумугъут* чаймасдай.
 Эт булан териге оьтген,
 Дабагъланса таймасдай.
 Гъабас закат берелер

Жувулур деп кирлери,
 Туташ гъайны нажжасны?
 Закат пакламас хари. ?
 Дин къардашы пакъырдан
 Борч бер деп аслам ала,
 Асламгъа алгъан акъча,
 Гъаж къылып, чалма чала.
 Яшыл аба, акъ чалма
 Гъажини гъайбат кѣркю,
 Гъарам малдан гийген сонг
 Иблисни ялгъан бѣркю.
 Оьлюню гъарам буса
 Ахыратлыкъ гѣлеги,
 Донгузну терисидир,
 Кимни бар агъар шеги?
 Тамакю, ички гъарам деп,
 Харждан къачыра башын.
 Беш шайы пайдасы учун
 Алдай тувгъан къардашын.
 Халкъдан абур алма алар
 Супу болуп гѣрюне.
 Бош сѣйлей, ялгъан айта,
 Гъеч инанма бирине!
 (*Атлантический океан)

Шолай кьазапланыв ерлиги булангъы асарны янашасында шаирни «Бий Мусаны да, Герейни де гьаллары» деген шиърусу оьрде кьаралгъан асламчылыкъ темагъа янгы, ахтарыв, маълуматлар кьоша.

**Бырынгъы кьумукъланы
Гьалларын сорайыкъ деп,
Къартлардан кьалгъанларын
Сёйлетип кьарайыкъ деп,
Бий Муса кагъыз язды
Масхара этип Герейге.
Ёкъ ерден сёз чыгъарып,
Тюртюлюп оьзден-бийге.
Муса оьзю таьлим алгъан
Несе тюрлю тиллерден,
Бир деген камил эди
Гьали бизин эллерде.
Сарф жагъыл Герей деген
Кёп зат гёрген къарт оьзден,
Англама гюцю чатмай,
Кеф алма терен сёзден.**

**Язывуну кёбюсю
Оьлчевлю сёзге гелмей.
Илмусуз жагъыл гиши
Сёзню тартибин билмей.
Оьзюн оьзю танымай,
Гьар затгъа да гирише.
Гирише не этер эдик,
Билемен деп эрише.
Бир сёзюн Машрыкьгъа ура,
Бирисин де – Магърипге.
Яманокъ кьыйын бола
Салайым десек эпге.
Болса да ол себепден
Хыйлы зат язды Муса.
Аланы язгъанларын
Мунда жыйдым мен буса.**

М. Османовну «Мен де бир кьумукълуман...» деген шиърусуну айланасындагъы, шону булан бирче, шаир оьзюню поэмасында гётерген, бийликни, ханлыкъны, шавхаллыкъны кьысматы булан байлавлу сёзюм бёлюнюп кьалгъан эди. Бу кьужурлу тизилиши булангъы асарны танкьытгъа тюшеген «игити», оьрде эсгерилген Бекмурзаев Герейни келпети шаирни яратывчулугъунда айрыча ерни тутта деп оьрде де эсгерген эдим. Ону кьысгъаракъ таржума гьалы «хытал» яйгъан кюю о девюрню социал ва инсан аралыкъларын билмеге оьтесиз бай маълумат береген саялы, тюпде бир-эки жумла булан охужакъ ёлдашланы тергевюн тартаман. Герей 1824-нчю йылда тувгъан, 1854-де пачаны конвоюну атлысы болуп Петербурггъа гете. Архивлердеги документлер гёрсетеген кюйде, ол узакъ яшагъан. Герей Бекмурзаев Донской казачий, сонг Терский коннорегулярный полкларда ва Терский милицияда кьуллаукъ этген. 1855-де Кавказ корпусну атлысы Герей корнет чынны ала. Ондан сонггъу йылларда ол Магъаммат апенди Османов булан конвойда асгер кьуллаукъчусу. Пачагъа берген антгъа гьалал кьуллаукъ этген саялы ол подпоручик де бола. Ахырда, 1876-нчы йылны 16-нчы апрелинде отставкагъа чыгъып, ата юрту Яхсайгъа кьайта.

Конвойда кьуллаукъ этип кьайтгъанлар ватанында да абурлу-сыйлы болгъаны, пача администрациясы олагъа тюрлю-тюрлю чиновник касбулар берип, тюрлю ёлларда яшав имканлыкълар этгени тарихде белгили зат. Шолайлыкъда, Герей де отставкагъа чыгъып кьайтгъанда, башлап Яхсайда, шо йыл гечинген Магъаммат апендини атасы Умар апендини орнуна старшина кьуллаукъда, сонг Хасавюртдагъы горский судну тилмачы болуп ишлеген (документлерде о касбугъа словесный переводчик» деп айтыла болгъан). Ондан да ишден чыгъып, М. Османовну асарларында суратланагъан замангъа Герей «сексен яшына гелген», тек «къарт болма кьына кьоймай» турагъан къарт. Бизин шаирибиз Герей булан конвойда 17 йылны узагъында бирче яшагъан, бир кьазандан ашагъан, ону гьалын-гюнюн яхшы билген.

Баш амаллыкъны гьайын яшав принцип этип уйренген, не этип буса да гьакимликни кьолдан чыгъармагъа суюмейген, шаирни сёзю булан «оьзбашына

болмаса, кылым эди намаз да» дейген Герейни хасиятын М. Османов тогушув-масхара ёлларда яза туруп, ян-яндан ача. Натижада ытесиз кужурлу чебер келпёт тувулуна. Келпётни ян-яндан ачмак учун ону тюрю-тюрю яшав шартларда суратламагъа герек.

Шулай *гиринив* сёзден сонг, «мутаимге» тынглайык. «Мутаимни» пасигъ калималары онча да ярык, онча да енгил, сюзюк, онча да бакъып агъымлы чы, олагъа баянлыкъ берем деп сёз кятмак да негъакъ авара йимик гёремен:

Герей сёзлер яза деп,
Эшитебиз кёп заман,
Супулагъа тюрюлюп,
Тюрю айыплар салып,
Шеклер салып негъакъдан,
Халкыны алдатма юрюй деп
Ялалар ябуп ёкдан
Шариатгъа гелишсиз
Устазыны гьаллары
Патенсиз гьижарат деп
Аланы амаллары
Кёолунда топас сюлче

Айрокъда бизге чанча.
Насипге, заралы ёк
Арз этер йимик анча.
Чёпню де гёре адам
Оьзгелени гёзюнде,
Аркъалыкъланы гёрмей.
Къабат-къабат оьзюнде.
Болаты оьтмей, яра этмей
Сабу тие бош таяк
Буса да эшитме ким сюе
Сёйлеген сёзю саяк?...

«Мутаимни» тогушув-ихтилат булан башлангъан сёзю, айрокъда асарны майданына супулюкню ва супулары масъаласы гётёрилген сонг, масхараны дазуларындан чыгып барагъандай гёрюне:

Вазни ёк, къапиясыз
Башдан аякъ языву,
Не гьаят инсапсызлыкъ ?
Бизге этеген даву.
Гьакъны сёйлейген гиши
Болма герек гьакъ ёлда.
Суалгъа жавап берсин
Афендиси де, ол да.
Сюйсе кёмекге тюшюн
Бий-оьздени камаллы,
Янгыз бир де къалдырмай
Гьакъыллы, гьаллы, маллы.
Исбайылыкъ гёресиз,
Супулары бар буса
Ичинде ялгъанлары,
Аны учун гюнагълымы
Гьакъ ёлда къалгъанлары?
Яманны яманлыгъы
Яхшыгъа тие буса,
Кёуругъа кёшулуп чий де

Бир кюйде гюе буса,
Сиз оьзюгюз не этесиз
Чиркимей, гьали де яшав,
Гьыйбат, бугътан да сёйлеп,
Эсирип, ичип, ашав?
Жагъилни оьктемлиги –
Оьз-оьзюне къан тёкмек,
Гьакъ ёлдагъы адамгъа
Важип аланы сёкмек.
Тарикъат назик ёлдан
Бизге хабар бересиз,
Бу жура нас ишлени
«Яхшы ёл!» деп буюрмакъ,
Яманлыкъны гери урмакъ.
Динни шарты болгъан сонг,
Гене иннемей турмакъ.
Уругъа уру демей,
Ямангъа демей яман,
Йыкмагъа тынчын янчмакъ –
Адатыгъыз гьар заман...

Узакъ оьмюр сюрген Герей нече тюрю къазанларда къайнагъан, нече тюрю адамлар булан кятнашыв юрютген. Оланы арасында – бийлер, гьакимлер, чиновниклер, алимлер, ругъанилер, савдюгерчилер, къади-моллалар... Демек, ону келпёти булан янаша Герей кятнагъанлары келпётлери де ачыла. Натижада, охувчуну гёзюню алдындан яшавну бир уллу гесеги кинода йимик оьте.

Гёресиз, бу алакат иш дагыстан адабиятны 19-нчу асрусунда бир де таныш зат тююл. Гертиден де, жамият яшавну тюрю-тюрю тюрлердеги катлавларыны таыринден амалга гелген хасиятны чебер кюйде сурагламак учун, огъар кыйышывлу языв кылиппи-форманы да тапмаса иш тувмажакгы белгили. Оз заманындагы европа адабиятны, маданиятны тюрю жураларын, яратывчулук сынавун теренден билмекни яхшылыгындан М. Османов шо четим масъаланы чечмеге ёл тапган.

Бу теманы «хыталлары» биринден-бири бек кужурлу кюйде оьсе бара. Герейни тарихи арага салынып ойлашынаган 16 асарны агвалатлары 11 адамны «кагыз языв» ортакчылыгы булан байлана. «Кагызлар» бир-бирде Герейден таба язылган болуп бериле, бир-бирде буса, оьзге «авторлар» ону гыкындан хабарлай – «башын сёйлей», кёбюсю гезиклерде олар Герейге жавап кыйтара. Гысили, бизин алдыбызда театр-сагна учун яратылган, комедия асарны бир кужурлу журасы. Гыр ширу «кагыз» шайлы оьлчевлю: 16 да асарны 1200 байты «кёпню ашаган кыарт бёрю, гыали де гёзю тоймай» кыалган Герейни тюпсюз денгиздей терен хасиятын бойлайган, узун-узак ёл болуп токтай. Герей булан байлавлу асарланы «кюлтесин» алып, оланы гыарисини ерлигине гёре декорациялар да кыуруп, о замангы опурак-гийимлеге гийиндирип, ярайган кюйде, режиссура ишни де етдирип, сагнада ойнаса – кыаравчуланы гыайранга кыалдырдай постановка болажакгына мен бирдок да шеклик ётмеймен...

Шу язывларым алып бараган кыалиб, охуган ёлдашлар да ёс ётгендир, оьзюм де билмейли, нечесе тюрю янгы-янгы пикруланы уята геле десем ялган болмажак. Туврадан-тувра айтсам, заман оьлчевю ярым йылга тармашып гелеген шу загьматым, жумадан жумага дегенлейин, кыувнакъландыра. Тамаша гал тююл, кыувнатмайлы, илгам бермейли боламы: Кызак булан Магьаммат апендини бир-бири булангы кыурдашлык ва пикру бирлиги ахтарыв ишимни аслу, кюрчу маънасы деп кыаралса да, ёки де уллу, классик шаирлерибизни яшав ва яратывчулук кыысматы нечакгы агвалатланы, нечакгы адамланы, нечакгы ёлени, халкъланы кыысматлары булан бир ерликни, *социал фонну* гёрюнюшю экени ачыла бара. Шо умуми алакат гыалны тувулунмагына «гюнагылы» себепчилени, гёремекли милли вакиллерини авада янын, мени кыумук халкымын бир нече макъавлу, алп уланларыны атларын «янгыртылган» гёзден гечирмекни охувчу ёлдашлагга да, оьзюме де маслагат гёрдюм...

Юсуп-кыади Кылычев (Яхсайлы), Уцуму Уллу бий, генерал-майор Муса Уцмиев, Уцуму Уллу бий, генерал-майор Хасайбек Уцумиев, Кыаплан Уллу бий, генерал-майор Абдулмуслим Кыапланов, полковник Девлетмурза Шихалиев, Йырчы Кызак, Магьаммат апенди Османов, Манай Алибеков, Нугай Батырмурзаев, Абусупьян Акаев, Рашитхан Кыапланов, Зайналабит Батырмурзаев, Абдулла Магьамматов... Орус маданиятны «золотой век» деген девюрюдей, гыали ёсгерилген ёревюллу уланлар, оьзлени кыасты булан тюрю-тюрю касбуланы танглап юрютсе де, дюньяланы тамашага кыалдыртып, кыумук халкыны *алтын асрусун* ясаган ва безендирген. Касбу башгьалыкъларына кыарамайлы, оланы барын да бир-бирине ювукълашдыраган, бирикдиреген алакат – пачалык маъналы оьзтёречили, башгьачалай айтганда – Аресейни байрагыны тюбюнде милли суверенитет. Мунда бир затны унутмага ярамай: шолай сияси янашывну амалга гелмеги давланы, асгерлени гючу булан тююл – бийликлени, ханлыкъланы. шавхаллыкъланы ва шоланы халкъларыны

башын тутган, халипалардай артына иертген, *милли али элита* кьургъан пачалыкъ къанунларында болгъанны унутма тюшмей.

Шу ерде Гюнчыгъарны ва Гюнбатарны, демек, Азияны ва Европаны тарихинде, Янгы заманын да гёзю булан гёрюп, шолай да илму шартланы даражасында ахтарып сёйлейген Магъаммат апендини сынаву охувчу ёлдашлары тергевюне гелтирмеге сюемен. Оьрде, «кёпню гёрген, къарт бёрю» Герей Бекмурзаев деген, чебер адабият асарны игитини гъакъында бир къадарда айтылган эди, Гъали айтма сюегеним шулайына ёл сала. Герейни айланасындагы асарлардан гёрюнеген кюйде, шаир яшавну масъалаларын, элни, халкъны аманлыгъын къалган игитлени барындан да алдын гёре. «Гъалдан-гюнден сёйлейик» деп, М. апенди Османов яшавну агъын да, къарасын да ахтармагъа. анализ этмеге чакъыра. Герей булан ёлукъган-ёлукъган огъар тюз ёлгъа тюшмекни, даим оьзюню башыны гъайын этип турмайлы, элни гъалына, яшавуна да къулакъ-асмакъны маслагъат этелер. Амма асарны игити буса оьзюню ой къурагъан пешесинде, ол къылыгъын ташлап болмайгъаны яшав гертилинде. Ону заманы, девюрю жавгъарлы болса да, сёзню таъсирине табиъ девюр тюгюл. Ону девюрюню аслу игити – акъча, байлыкъ, гъакимлик. Бу масъалагъа шаир къайтып-къайтып геле, ону уьстюнде ойлаша туруп, ол, балики, нечесе гечесин юхусуз оьтгергендир. Эки де девюрюню – феодализмни ва капитализмни – эки де гёзю булан гёрюп, яхшы таныгъан. Оланы аслу къылыкъ-тарбия оьлчевлери бир-бирине бюс-бютюней къаршы. Шо къаршылыкъны яш наслулагъа дарс этип гёрсетмек учун бир чеберлик къалип-форма герек.

Башын, гъакъылын уялагъан шо тайпа ойлар М. Османовну, мени гысабымда алып къарагъанда, И.С.Тургеневни «Отцы и дети» деген романын эсге салагъан, «Къарт булан яш» деген уллу асары язылмакъгъа аслу себеп болма герек. Эдеп, къылыкъ, адамлыкъ, намус, инсанлыкъ йимик, гъар заманда да тёр алып, макътала туруп гелген англавлар тапталагъанына, яшав аралыкълардан къуваланагъанлыгына, олар мысхылланагъанына, хорланагъангъа юреги авруйгъан шаир янгы девюрюню бары да шартларын къабул этип болмай:

Намуссуз ёлун тапсанг,

Уллу деп абур берме.

Тутма атангны сакъалын,

Тутсанг, вёре йиберме,

деп, янгы девюрюню атындан сёйлейген, асламчы байланы вакили – улан – бары да гючюн, гъакъылын байлыкъ учун харжлайгъанын яшырмай.

Амма шону булан бирче, бырынгы заманы «татывлугъу» къанына синген «къарт» да шаирни къоркъута.. Биревню биревге кисдирип, санлар сёкдюрюп, къанлар тёкдюрюп макътавлукълар къазанагъан шартлар да ону къакълыкъдыра. Эки де девюрлени бир-бири булан урушдура, эришдире. Шаирни заманында оланы арасындагы аслу къаршылыкъ бир бой алып чечилмеген, олар башгъа-башгъа англавлагъа, башгъа-башгъа гъаваслагъа къуллукъ эте, сужда къыла – шону учун да якъ-якъгъа да тарталар. «Къарт булан яшны» автору реалист искусствону токъташгъан язывчусу болуп гёрюне. Мунда шаир оьзюню игитлеринден бютюней айырылып, олагъа башгъа-башгъа социал тарапланы вакиллерине йимик янаша, оланы янашывларын эки де яны оьтеген хынжалланы йимик селпинип суратланган кюйде, охувчу булан бирче олагъа арекден къарай. Шаир кимни яны экени мунда билинмей. Бир-бирине душман эки де девюр оьчешген:

Яш:

**Намус деген не затдыр
Къурсакъ тоймас бош сёзден.
Къулну къулу болурман
Болмас учун ярлы озден.**

Къарт:

**Къартайдыкъ, болма ярай
Сёзюбюзню халаты.
Тап шолай эрге болсун
Аллагъны минг налаты.!**

Охувчуланы эсинде болма ярай: пача гъукуматыны судуну уьстюнден шаир «Яхсайланы арзасында» бек терен маъналы натижа чыгъаргъан эди – амалсыз болуп азарланагъан халкъ судлагъа арз этип де бармайгъан болуп къалгъанны англата туруп, ол:

Пайда ёкъну билелер:

**Судгъа чыкъса, диванда
Ялгъан шагъат, ялгъан шар
Кёпден юрюле анда, –**

деп, халкъны аманлыгъын сакъламакъ учун къурулгъан идарасы хурт басып, ийис болуп турагъанын гёрсетди. Герейни «старшина авруву» булан аргъа кирген сёзде шо идеяны оьсюв ёлун гёрдюк. Амма шаир алдын язгъанына къанып битмей: судну масъаласы оьзге асарларда салынса да, бир мекенли къараргъа гелмеген эди. Энни шаир шону уьстюнде кёп ойлаша. «Шавхалны къаласында», «Гюлкъызда», «Яхсайланы арзасында» йимик аслу тема этип, судну темасына гирише. Натижада «Бир судну сёзю» деген, оьтесиз къужурлу, гъатта бугюн язылгъан йимик тиеген асар тува. Гъар заманда да маънасы, гючленсе тюгюл, кемимейген идея ону ичине яшавдан туврадан-тувра гире.

Асарны майданы – гьинкал чакъы – йигирма сегиз байт . Шо гиччинева майданда тигилген судну бинасы охугъан адамгъа, къайдан къараса да, гёрюнеген кюйде сурагъангъан. Ону ичинде юрюлюп гелген пышдырыкълар, терс диванлар, ялгъан шагъатлар-шарлар нече пакъырны уьюн йыкъгъан – булар бары да шо йигирма сегиз байтны уллу драма ва трагедия асарланы янына элтип сала.

Шиъру алдын судья болуп тургъан биревню атындан язылгъан. Демек, ондагъы яшав аралыкълар белгили бир адамны къысматы булан байлавлу: ону чеберлик сурсатларын, поэтикасын, шо судьяны шагъат болуву белгилей, амалгъа гелтире. Ватанын, халкъын сюеген ругъда тарбиялангъан улан «ярлылыкъ, ёкълукъ яман» деп, баш амалын этип, «чёрекни» гъайында, судгъа ишлемеге тюше. Чанг къонмай, тот басмай турагъан бу улан ёлдашларыны гёзюне ярлы оьктем, агъмакъ болуп гёрюне. Муна шо асар:

**Эр башына не иш тюшмей:
Ярлы эдим – ёкълукъ яман.
Хасавюртда Горский
Судда турдум бир заман.**

**Башда умутум бар эди
Янтайман деп гъеч янгъа,
Дюньяны малын берсе,
Хатир этип инсангъа.**

**Тёре гессем олтуруп,
Гертиликден тайман деп,**

**Гертиликде мен болсам,
Элде уллу байман деп.**

**Ёлдашларым ала эди
Гёрюне урушбатны,
Бирин де араламай,
Къурдаш деп, досну-ятны.**

**«Алман мен», – деген эдим,
Ёлдашларым терс гёрдю.
«Бергени алма герек!» – деп,
Къади де фатва берди.**

Алмаса айып экен
Бу бизин Хасавюртда...
Башда билмей тура эдим,
Мен де тюшюндюм артда.

Китапда буюра экен
Савгъат ёлда алгъанны.
Ёкъ буса къади айтамы
Гёп-гёрюне ялгъанны?

М.Османов «Бир судну сёзю» булан суратлайгъан игитни гъаракаты яшав гертиликни чарасыз шартларыны кыясасындан гъасил бола. Демек, ол малгъа-а-къангъа тоюнмай къалгъан, вагъшилик тёрню алгъан социал шартланы кърбаны. Игит оьзюню касбусуна, кърлулугъуна оьр оьлчевлер булан янаша, оьзю англайгъан ёлда халкъны кърыйынына-тынчына ёлдашлыкъ этмеге, акъсайгъан аягъына таяв болмагъа деп, алдына борч, уланлыкъ намус сала. Амма сыйлы болгъан шо танг хыялланы, умутланы хыталын ушютюп, боралай сёндюрген шартлары бу янгыз терекни де оьзюню рагъмусузлукъ, хыянатчылыкъ тамур ташлагъан, кършкъонмас бёлегине кърый. Магъаммат апендини игити танг умутлары мысхылланып-хорланып, юреги, ягъы сынып, таянма таявсуз, янсыз-яндавурсуз, оьзюню тюп болувун оьзю иришхат эте туруп, душман аралыкъларына кърюлгъа бара. М. Османов, оьзюню заманындагъы, намусгъа байлангъан, элни, халкъны аманлыгъы учун кърыйналмакъны башыны пайдасындан артыкъ гёрген, алдына салгъан танг уланланы языкъ кърисматын суратлай.

Натижа. 1. Эки чебер адабият игитлени – Герейни де, судьяны да – кърисматындан таба биз мекенли дарс алдыкъ. Герей – булгъавур девюрню йырткъыч шартларына кърыйышамагъа бел бувуп ёл излейген келпет. Талавурчулукъ философия ону къранына синген. Судья буса – шо шартланы кърбаны. Герей – йыргъычылыкъны, гюч этив политиканы инг де гёрмекли, инг де актив кюйдеги, бар гъакъылын да. гючюн де берип айланагъан чалышывчусу; судья – гючлюлени алдында утдуруп, есирликге тюшген адам. Эки де келпет дюнья адабиятын гезейген халкъара келпет.

2. М. Османовну илму, жамият ва адабият чалышыву алгъан агъым халкъны, элни зулумгъа кърисасланагъан, тюзлюкге, эркинликге сувсап-солуп турагъан яшавун герти сёз булан сугъармагъа, эркинликни, тенгликни тююрлерин бюрлендирмеге онгарылгъан. Шо ишинде ол янгыз болмагъаны да белгили: Юсуп къади Кърылычев (яхсайлы), Уцуму Уллу бий, генерал-майор Муса Уцмиев, Уцуму Уллу бий, генерал-майор Хасайбек Уцумиев, Къаплан Уллу бий, генерал-майор Абдулмуслим Къапланов, полковник Девлетмурза Шихалиев, Йырчы Къазакъ, Рашитхан Къапланов. Болса болсун, замандашлары шагъатлыкъ этеген кюйде, М. Османовну душманлары да аз болмагъан. Озокъда, гъар гюн дегенлей, гёрюп-билип турагъан шаир герти затны айтмай оьтмеге, билмемиш де, гёрмемиш де болуп яшамагъа бажармагъан. Оьзюню уланлыкъ намусун ол тюзлюк учунгъу чалышывгъа багъышлагъан.

3. Петербург университетни академиклери ва профессорлары Казимбек, Бартольд, Залеман, Розен, Веселоаский, Григорьев, Березин, Гиргас, Смирнов ва оьзгелерини эсделиклери гёрсетеген кюйде, Россияны гуманитар илмуларыны уллу алими, кърумукъ халкъны уллу шаири Магъаммат апенди Османов оьзюне лайыкълы не жамият, не адабият-яратывчулукъ, не илму идараланы тергевюнден бугюнге ерли де магърюм неге бола деп соравлу къраламан.

Малик ГЬЮСЕЙНОВ,
филология илмуланы доктору

ЙЫРЧЫ КЪАЗАКЪ – КЪУМУКЪ КЪЫСМАТ

Гьар-бир миллетни оърлюгюн гърсетеген белгилери бола. Шо арада, масала, бай тарихи, яда буса маъналы тарихи агъвалатлар, данггъа айтылгъан вакиллери, чебер сѣз варислиги халкъны менлигин болдура, ону дюнъяда оьзтѣрече ери барын исбарлай. Къумукъланы шу тайпа бир-эки белгисин алсакъ, – Таргъу Шавхаллыкъ деген атлы, Темиркъязыкъ Кавказда лап да айтылгъан гъакимиятлыкъ; асгербашчы гъисапда элин якълап да, бийлик къуруп да бажаргъан белгили Солтанмут; алмашыныв, къайгъылы девюрюнде Къумукъну масъаласын гѣтерип, халкъны милли эсин уятывну байракъ этип чалышгъан Йырчы Къазакъны шаирлик варислиги.

Йырчы Къазакъны варислигин хыйлы ахтарывчулар тындырыкълы даражада гѣзден гечирип, оър багъа бергенлер. Янгъыз пагъмулу шаир деп дазуланмай, ону халкъ ойчусу къалипде гѣребиз. Йырчы Къазакъны яратывчулугъуну агъамияты янгъыз Къумукъ булан битмей. Оьз девюрюню кюрчю масъалаларын чебер гюч булан чечивде Йырчы Къазакъ Дагъыстан, Темиркъязыкъ Кавказ, гъатта бютюн Россия бусурман халкъларыны алдынлы шаирлерден бири болуп токътай.

Йырчы Къазакъны шаирлигини оьзеге недир? Ону яратывчулугъуна не агъвалатлар таъсир этген? Не йимик оьзтѣречелиги бар? Ону къайнар сѣзю негер кюрчулене?

Инг аввалда айтма тюшеген зат, Йырчы Казакъ Къумукъ деп белгилеп, оьзюню эли гъакъда ташдырып язгъан биринчи шаир. Нечик де язмагъан, оьзю яшагъан, оьзю гѣрген-сезген алмашынывлагъа жаны ачытып, Къумукъну шо гъалын ва гележегин ойлап язгъан шаир. Ватандашлыкъ, халкъчылыкъ ону асарларында албетге чыгъа.

Англашывлу болсун учун бир тенглешидирив этме ярай. Ондан алда язгъан, Орта юзйылланы классиги Къакъашуралы Абдурагъман пагъму якъдан Йырчы Къазакъдан кем болмагъандыр. Йырчы Къазакъ йимик дин масъала булан янаша жамият масъаланы да гѣтерген, тизив къанлы-жанлы асарлар къоюп гетген. Къакъашуралы Абдурагъман дин, супулукъ поэзияны мердеши булан дазуланып язгъан. Булай алгъанда Йырчы Къазакъны яратывчулугъу бюс-бютюнлей башгъа. Ону учун оьзюню эли, халкъы, гьар-бир адамны къысматы айрыча агъамиятлы. Огъар гѣтеринки ругъ, чакъырывчулукъ хас болуп токътай.

Йырчы Къазакъны асарлары береген маълуматлар шулай (къайтара мекен-лешдирейик, бир-экилерин гелтиребиз): шаирни эли Къумукъну токъташгъан жамият къуруму бар, шавхал, бийлер, озденлер адатлы кюйде озюн юрютелер; Россия пачалыгъы озюню табигигине Къумукъну, Дагъыстанны ала бара, оз законларын сала; шавхал-бийлени гючу кем бола, оз адамларын якълап болмай; пача гъукумат олардан ихтиярсыз кимни де сибирге сюрюн этме бола; ондан къайры пача гъукуматны дини башгъа, шо себепден бусурманлыкъ тебенлене. Къайтара эсгерейик, шулай къайдагъы масъалалар Абдурагъманны да талчыкъдыра, тек Йырчы Къазакъны олагъа янашиву, оланы чечеген кюю толу кюйде башгъа.

Йырчы Къазакъны яратывчулугъу аслу гъалда сибирден алдагъы, сибир вакътиги ва сибирден сонгъу девюрю деп, уч белюкге белюне гелген. Амма ону варислиги башгъачалай гюплешдирме де имкан бере. Биз алдынгъы илму ишлерибизде токъташгъан пикрулагъа таянып, Йырчы Къазакъны яратывчулугъуну кюрчу битимин, ону осыюв ёлун, дюньягъа къаравларыны амалгъа гелиюн ачыкъ этеген уч белюмюнден гёребиз.

Биринчиси, Йырчы Къазакъ сибирге сюрюн этилип, ондан элине язгъан кагъызларында озюню къайгъылы гъалындан таба Къумукъну озю яшагъан девюрдеги къысматын суратлайгъан асарлары (булар белгили кюйде кагъыз жанрда язылгъан). Бу белюкге, масала, «Гетгенибиз гёкша марал гюз эди», «Жан агъалар, сизге дуа аманат», «Тюшдюк темир тузакъгъа» ва башгъалары гире.

Экинчиси, озюню къайгъылы ва элини бурунч девюрю тувдургъан, насыгъат йырлар деп белгиленеген, «Батыр булан къурдаш бол», «Эренлер деген булан эр болмас», «Эр герек» ва озгелери.

Учюнчюсю, Къумукъну макътавлу уланлары-эрлери гёрюп язгъан, жанры аслу гъалда макътав йыр деп белгиленеген, «Абдулмуслим хан шавхал», «Уцуму улуу Хасайбек», «Яхсайланы яйнап чыкъгъан булагъы» ва б. Бу сыдрагъа «Магъаммат Апенди Османовгъа мактуб (кагъыз)» да гире.

Шу уч белюмге гёре ахтарыв юрютсек, инг башлап Йырчы Къазакъны яратывчулугъуна ону оз къысматы, къайгъы-дертли суратланагъан сибир сюрюн, туснакъда болуву бек таъсир этгени гёрюне. Йыракъ элlege сюрюнленген Йырчы Къазакъ, ону кагъызлары ачыкъ этеген кюйде, бюс-бютюнлей башгъа дюньягъа тюшген. Тили, дини башгъа адамланы арасында болуп, шо себепден къайгъы-азаплар чекген. Авур туснакъ гъалы оз элине сагъынч гыслерин уятып, шаир оз къысматындан таба Къумукъ элин, ону гъалын англама къаст эте. Янгыз шаирлик булан битмей, озюн ойчу гысапда арив таныта. Бу вакътисинде дин ругълу сатырлар ватандашлыкъ гыслер булан чатыраша.

Мекенлешдирип айтсакъ, шаир кагъыз жанр имкан береген ич ойларын, къайгъы-дертин толу кюйде ачып яза. «Жан агъалар, сизге дуа аманат» деген, дин адабиятыны тюркю жанрында язылгъан асарында шаир озю бусурман болуп, туснакъда тарыгъан авур гъалын суратлай:

**Теренлеге тюшдюк, чыкъма чара ёкъ,
Бусурман дин харап, тутма чола ёкъ,
Ислам динден бизге ярым пара ёкъ,
Жан агъалар, сизге дуа аманат.**

Ондан къайры, туснакъда чекген азапланы мекенлешдирип яза: «Солдатлайын тизип ойнатдылар, / <...> Къазанлайын ичибиз къайнатдылар»; «Оюнун

билмесенг – оьчге согъалар, / «Карапчи, гавно» – деп, юзге багъалар». Бу къайдалы сатырлар Йырчы Къазакъны «Агъ деген булан артмай кѣмеклер», «Кант эте деп айып этме ярамас» ва оьзге кагъызларында ёлугъа.

Амма Къазакъ оьзюню дерти булан тамамланып къалгъан буса, Йырчы Къазакъ болмас эди. Оьзюню авур гъалы элине, Къумукъгъа гѣзюн бакъдырма борчлу эте. Ва бу тарапда Къумукъну гъалы да макътардай тюгюл экен. Биз кѣп гелтиреген, кѣп кьоллайгъан экиликде шо пикру тасдыкъ этиле:

Яратгъаным сюйсе бизин къайтарыр

Оьзденлери кьулгъа дѣнген Къумукъгъа.

Къумукъну гъакъындагъы Йырчы Къазакъны «оьзденлери кьулгъа дѣнген» дейген бир сатыры оьз элинде болуп турагъан бек гючлю алмашынывланы сезгенин англата.

Не алмашынывлардыр о? Инг башлап оьз къысматындан таба шаир шавхал-бийлер гючюн тас эте барагъанын англай. Олардан уллу гюч бар экен – Россия пачалыгъы; шавхалны, бийлени, бырынгъыдан гелеген къумукъ адатланы, шариатны низамлы ёлун бузуп бола экен.

Масала, сибирден язгъан башлапгъы кагъызларында Йырчы Къазакъ, оьзюн йыракъ туснакъгъа тюшгенине шавхал Абдулмуслимни, Райгъанат бийкени айыплы гѣрюп яза. Шавхалгъа хатири къалып, «неге булай шамландынг», деп авузлана. Шаирге берген сѣзюнде туруп, сибирден кьутгъармагъаны саялы Райгъан бийкеге де «оьпке салам узакъдан» йибериле. Шо авур айыплар булан янаша шаир, ханлар-бийлер нечик болма герегин айта:

Асил ханлар айдай бетин балкытып,

Гюнлер йимик кюлеп сѣзюн айтмаймы?!

(«Не билейим юз дынкъы бар ханланы»)

Ханларыбыз бизин байлап берген сонг,

Энни бизин ким болажакъ яныбыз.

<...> Дос-къардашгъа бийлер языкъсынмаса,

Биздей болгъан насипсизге эп де ёкъ.

(«Агъ деген булан артмай кѣмеклер»)

Йырчы Къазакъ яшагъан девюрде токъташгъан адатлар, къатты низамлар болгъан; шавхал, яда бийлер оьзюню табилигиндеги адамны якълап болмай буса, олар абурсуз, сыйдан тюше болгъан. Оьзюн сибирге чыгъарып йиберген шавхал тюгюл, янгы низамлар сала гелеген пача гьукуматы экенни о англамай тюгюл. Тек пача гючюне оьзю шамхал да къаршы туруп болмай экен. Алдын, совет заманда Йырчы Къазакъны бу къайдалы бий-ханлагъа бакъгъан оьпке сѣзлерине кюрчюленип, шаир бий-ханлар кьурумуна къаршы болгъан деп натижа этиле эди. Гъакъыкътда буса, бугюнго къаравлагъа гѣре айтсакъ, Къазакъ олагъа нечик де къаршы чыкъмагъан, бийлик, шавхаллыкъ осал болуп, тѣбенлене барагъанына жаны авруп язгъан.

Шо бырындан берли юрюле гелген Къумукъну жамият тизими бузула барагъанын Йырчы Къазакъ дюнья бузулуп барагъанда йимик гѣрюп яза. Шо да тегин тюгюл. Неге десе, ону гысабында къумукъ дюньяны милли кюрчю битими гери урула. Къумукъда, Дагъыстанда пача гьукуматны законлары гючленип, янгыз шавхал-бийлер тѣбенленип къалмай, минг йыллар боюнда салынып токъташылгъан адат къанунлар, эдеп-кылыкъ мердешлер де эсиглене, артгъа тебериле.

Шо бир вакътини ичинде кѳумукъ, савлай Дагъыстангъа бек таъсир этген дагъы да агъвалатлар бола. Совет заманда айтылагъан кюйде, Йырчы Къзакъ яшагъан вакътиде сатыв-алыв капитал бирден оъсе гете. Булайлыкъ пача гѳукуматыны елевчюлюк сиясаты булан байлавлу болма ярай, неде бютюн дюнья жамият агъымланы бир учгъуну да болма бола. Нечик не буса да, аз заманны ичинде сатыв-алывгъа чомулгъан тайпа, далапчылыкъ этегенлер, бай болуп гетип, бий-хандан абуру артгъан гезиклеге шаир оъзю шагъат болгъан. Бырындан, узакъ девюрлени натижасында бий болгъан, халкъыны гъайын этме тийишли тайпа бир наслуну гѳз алдында тѳбенленип (озокъда, бары да ва бирден тюгюл), оланы ерин жамият яшавда янгы байлар тутуп къоя. Олар булан бирге пача гѳукуматына байлангъан тюрлю идара къуллукъчулар (чиновниклер), апсерлер, ер есси болгъанлар ва башгъалары, халкъ арада сыйы артып, бий тайпа сыйдан тюшелер. Демек, кѳумукъну тезден токъташгъан жамият кѳуруму дагъыла.

Шу болуп турагъан гъаллагъа Йырчы Къзакъ жаны ачытып яза. Ва гъатта шогъар къаршы чыгъа. Шо къаршылыкъ неден билине?

Масала, шаир пача гѳукуматыны елевчюлюк гъаракатына тувра къаршы да яза. «Сыйдан тюшдю ойболатлар къылавлу» деген йырында эсгерилеген кюйде:

**Тавлагъа дѳрт дѳгерчик мингенли
Тавларда тах деп тюбек атылмай.
Бу пачаны элге сорап иши ѳкъ,
Бугъар къаршы гъеч чыгъажакъ гиши ѳкъ.
Ишлени этмейгенни эл булан,
Эл жыйылып гѳмме герек бел булан.**

Амма Йырчы Къзакъны умуми болуп турагъан гъаллагъа къаршы турагъаны оны шаирлик концепциясыны бир бутагъы болуп токътайгъаны агъамиятлы. Шаир кѳумукъ игитлик эпика йырланы мердешлерине таянып, милли эдеп-къылыкъны, батырлыкъны алгъышлап, гѳтеринки ругълу асарлар яза, халкъыны милли эсин уятма чалыша. Шону биз оърде эсгерген «Батыр булан кѳурдаш бол», «Эренлер деген булан эр болмас», «Эр герек» ва оъзге йырларында гѳребиз. Шаир оъзюню менлигин сакълап, герек болса савут булан да оъзюн ва кѳурдаш-кѳурдашны къыйынлы гюнюнде табылагъан эрлеге макътав эте. «Эренлер деген булан эр болмас» дейген йыры булай башлана:

**Эренлер деген булан эр болмас,
Оъктемлик булан эрлер тѳр алмас!
Эркеклени уъч башгъадыр табуну,
Аргъумагъгъа тенг этмегиз ябуну.
Эркеклени алдынгъысы эр гиши,
Экинчиси – алты эркекге бир гиши,
Уъчюнчюсю эркекдир.**

Шаир батыр булан дослукъ юрютме чакъыра, неге десе:

**Бола бусанг, батыр булан кѳурдаш бол,
Ол батырда сенден аяр жан болмас.
Осаллар булан кѳурдаш болма чы.
Къыйын гелген сени гюнюнде
Ол осаллар сагъа гелип ян болмас.**

«Эр герек» деген йырында да макътавлу эр шо суратда гёрюне:

**Сыргъалы кызылар йимик сытылыр,
Сен-мен десе сыналмагъан бош юрек.
<...> Силкинген сылыв атдай сесгенип,
Бир этгенге эки этерни эсгерип,
Биленген бекилердей эр герек.**

Бу тайпа асарларында Йырчы Къазакъ герти эркекни, батырны сыйлап, савутну кёп эсгерегени негъакъ тюгюлдюр. Бу асарлар герти эркек, батыр къаршылыкълы гъалларда, бетге бет тургъанда, дав-явда билинегенине тюшондюре.

«Дюнъялар башгъа айланса сюебиз» деген йырында: «Къыйын гелсин къысгъа аякълы кызылагъа, / Малы бар деп бир кызыбайны сюеген», деп сёгюшюп, автор бу пикрусун ачыкъ эте:

**Дюнъялар башгъа айланса сюебиз:
Тот басгъан савутланы сыйпама,
Асырагъан хынжалланы кынама,
Яхшы эркекни давгъа салып сынама.**

Йырчы Къазакъ оъзю шо ёлгъа аминлигин, герек болса явгъа чыкъма гъазирлигин де айта:

**Къазакъ, Къазакъ дегенде , бийим,
Явлардан бет къачыргъан тюгюлбюз,
Ананг оьлгюр, онглу татар къазакъбыз!**

XIX юз йылны орталарындагъы алмашыныв девюрню акъубасын сезген Йырчы Къазакъ Къумукъну бырындан гелеген игитлик мердешлерине, къумукъну милли эсине ургъу салып яза. Къумукъну девюрлер бою токъташгъан адатлы-низамлы ёлуна, эдеп-къылыкъларына, ругъ байлыгъына амин болма чакъыра.

Тек заман гете туруп, алдынгъы девюр гете барагъанын сезеген Йырчы Къазакъны йырларында оъзге агъымлар билине башлай. Шо вакъти болгъан алмашынывланы натижасында янгы адамлар арагъа чыгып, халкъ арада оъз даражасын мекенлешдире.

Шаирни Абдулмуслим хан шавхалгъа язгъан макътав йырына парх береген, Умар Апенди ва Магъаммат Апенди Османовлагъа, Уцуму уллу Хасайбекге, Шигъмурза Аджаматовгъа багъышлангъан асарларында янгы арагъа чыкыгъан элини эреволю эрлерин алгъышлап суратлай. Олар макъталагъаны себепсиз тюгюл; олар халкъыны гъайын этив булан белгили.

Йырчы Къазакъ заманлар «башгъа айланагъанын» англай болгъанны (бий тайпалар сыйдан тайып, оланы орнун оъзгелер тута барагъанын) Хасайбекге багъышлангъан йырында да гёрюне:

**Бийкелер тапгъан асил бий
Бырынгъыланы арты эди.**

«Ягъ-намусгъа ёртагъан» Хасайбекни уьлгюсю халкъы учун этеген гъаракатына байлана:

**Хасайны бир савлугъу
Кёп халкъгъа къолай эди.
Къувунлар десе къысылмай,
Къувана къувгъан алп эди.**

Шолайлык Умар Апендини келпетлевюне де хас болуп токътай. Пача кьул-лукъдан азат болуп, кьумукъ элинде ерлер алып, адамлагъа иш де берип, оланы гъайын да этген. «Ачыкътганланы уьнем азыгъы, / Сувсагъанланы сувукъ булагъы, / Дертленген юреклени таркъаны» Умар Апендини яхшылыгъы оьзюгер кьуллукъ этгенлеге янашывундан да гёрсетиле:

Къул-къазагъынг сен алдында юрютдюнг,

Отавларын малдан толтурдунг.

Бу макътав йырланы игитлери намусгъа байлангъан, элини ёл-ёругъун кютеген, аталардан гелеген адат-мердешлерин юрютеген эренлер. Оланы келпетлери алдын халкъны башын тутгъан ханлар, бийлер булан тенглешидирилени тегин тюгюл. Мисал учун, Умар Апенди «хан уллудай» деп кыйматлана, уланы Магъамматны гъакъында буса, «гъюрметинг, абурунг артыкъ бий-хандан» деп айтыла. Демек, девюрлер алышынса да, Йырчы Къазакъ халкъыны алдыны вакиллерин токъташгъан къалиплерде суратлай.

Натижалап айтсакъ, Къумукъну тарихи бурунчундагъы кысматы Йырчы Къазакъны яратывчулугъуну оьзеге болуп токътай. Нечесе юз йыллар оьмюр сюрген, Темиркъазыкъ Кавказда инг де улуу, Таргъу Шавхаллыкъ дейген, гъакимиятлыгъы болгъан элине орус пачалыкъ гелип, о тебенленген девюрге оьмюрю рас гелген шаир, шо жамият-сияси гъаллагъа жаны авругъан. Гёз алдында болгъан алышынывну оьз кысматындан сезип, юрегине ювукъ алып, оьз ойларын аян этген. Нечик де айтмагъан, къатты ругъда, шаирлик сёзюню гючю булан таъсирли, охувчуну жан ерине тиер йимик малим этген. Асрулар узагъында токъташгъан милли яшаву алышынмакъгъа, шавхал-бийлер сыйдан тюшмекге ол рази болмагъан. Шону булан бирге аз вакътини ичинде сатывалыв ва оьзге ёллар булан оьр болгъан бай тайпаланы башлап къабул этмеген.

Сонгъунда шаирни болуп битген агъваллагъа янашыву йылы болса да, шо-гъар къаршылыкъ гысапда бырынгъы адатлагъа, эдеп-къылыкъ мердешлеге, эжелги тюрк девюрлерден гелеген игитликге бойсынып, оьзюн къатты ругълу йырчы гысапда танытгъан. Оьзюню къайнар насигъат сёзю булан Къазакъ халкъыны ёл гёрсетивчюсю, терен ойчусу болуп токътай.

Биз билеген кюйде, янгыз Къумукъ булан дазуланмай, Дагъыстан, Шимали Кавказ, бютюн Россия бусурман халкъларыны арасында ватандашчылыкъ, халкъчылыкъ албетге чыгъарылып, шо девюрге, XIX юз йылы орталарындагъы жамият-сияси алышынывланы Йырчы Къазакъ йимик терен пикрулу, фальсафа маъналы варислиги булангъы автор ёкъ. Шо саялы Йырчы Къазакъны яратывчулугъу бютюн Россияны даражасындагъы милли адабиятланы оьсов ёлунда тархлы агъвалат деме гъакъыбыз бар.

Йырчы Къазакъны йырлары гъалиги девюрге де алив яраша. Шаирни язгъанларыны агъамияты бугюнлерде де кемимейгенлик, бизин кыйнайгъан масъалалагъа да жавап берегенлик ону пагъмусуну сёнмес гючюн бирдагъы да исбат эте, гerti шаирни асарлары, варислиги не эгилеменей, не тот басмайгъанына тюшондюре.

[illegible]

ملفوظات

Письма

کَلِمَاتُ اللَّهِ بِلَهْدَى كُنْ دِرْتَنُ کَفْلِکَنْ مَشْفَعِ کَرَمِنَ سَبْعُم
کَفْلِکَنْ کَر دِرْتَنُ اَرْغَضَا کُلَّ اَرْحٰی کَرَمَ فِعْم

Восдержки из писем поэта из Сибири

دَرَدَرِ بَرَكَةِ شَرِكَةِ تَشْتُمِ يَلَرِ يَتَمِ مَسْكَرَةِ
اَيَلَرِ يَلَرِ جَمْلَرِ مَسْجَعِ چَرَسْ كُنْدَرِ اَيَلَفِ بَرِ قَلَدَرِ چَرِنْدَرِ
حَمِي كُنْدَرِ حَمِي كُنْدَرِ حَرَسْ اَرْدَرِ بَلَاَن شَوْلِ بَرِي
اَز بِلَدَرِ بَلَاَن چَرَسْ بَلَرِ مَكِي شَكِيدَرِ اَجْمِلِ اَجَلْتِ
تَلْفَانِ چَرِ بَلَاَن عَمَرِ بَرِ شَلِ كَشْتِ يَتِي بَرِ اَلَلِ
اَلَكْجَلِ اسَدَرِ يَتَمِ يَتِي بَرِ يَتِي بَرِ چَلِ مَدِي
چَرِتِ بَلْعَانِ كَرِ كَدَرِ كَتَمِ يَلَرِ دَرِتِ بَلْعَانِ دَرِتِ
سَرْتَمِ يَتِي يَتِي يَرِ كَدَرِ شَخْلِ بَعُو يَتَمِ بَلَكْدَرِ
شَخْلِ بَرِ بَرِ عِلَلِ عِلَلِ كُنْدَرِ كَرِ چَرَسْ يَلَدَرِ
اَن اَيَلَرِ بَلَدَرِ بَعُو قَلَرِ شَخْلِ چَرَسْ قَوِي
اَن يَتِي كُنْدَرِ شَخْلِ اَتَبِيلِ لِي بَرِ يَكِي اَن
اَيَلَرِ يَلَرِ قَمِ چَلَدَرِ كَتَمِ سَتِ اَيَلَرِ سَتِ اَلَفِ
كُنْدَرِ كَسْ چَرِتِ نَحِي اَيَلِ اَيَلِ اَيَلِ بَلِ سَرِ بَرِ

۳۸-۳۶
 ۱۹۶۸

262

Письма

Индекс годовой 63337

Тангчолпан № 5, 2020

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

